İstanbul Hukuk Mecmuası
Istanbul Law Review,
MECMUA 2025, 83 (2): 727–769

https://doi.org/10.26650/mecmua.2025.83.2.0001
Başvuru | Submitted 18.04.2024
Revizyon Talebi | Revision Requested 22.04.2024
Son Revizyon | Last Revision Received 08.11.2024
Kabul | Accepted 26.05.2025
Online Yayın | Published Online 04.07.2025

İstanbul Hukuk Mecmuası
Istanbul Law Review

Araştırma Makalesi | Research Article

Açık Erişim | Open Access

Hukuk ve Kalkınma Çalışmalarında Üç Dönem: Modernleşme, Piyasalaşma ve Piyasa-Sonrası

Three Periods on Law and Development Studies: Modernization, Marketization and Post-Market

Furkan Kararmaz [1]

[1] Akdeniz Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye

Öz

'Hukuk ve Kalkınma Çalışmaları' iktisadi kalkınmaya elverişli hukuki kural, kurum ve uygulamaları tespit etmeye yönelen bir araştırma alanıdır. 1950'lerde başlayan bu çalışmaların gelişimi üç döneme ayrılarak incelenebilir. Bu çalışmaların ilk yirmi yılını kapsayan 'Modernleşme Dönemi'ni devlet eliyle sanayileşme ve ithal ikamecilik fikirleri şekillendirmiştir. 1970'lere gelindiğinde modernleşme dönemi çalışmalarının başarısızlıkları görünür olmuş ve hukuk ve kalkınma alanı metruk bir alana dönüşmüştür. 1980'lerde bu alanda yeniden bir hareketlenme gözlenmiştir. 'Piyasalaşma Dönemi' adını verdiğimiz bu ikinci dönemde Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi kuruluşların etkinliği artmıştır. Bu dönemde devletin iktisadi alandan tamamen çekilmesi ve serbest küresel ticaret savunulmuştur. 1990'lı yılların sonuna gelindiğinde bu yaklaşımın uygulandığı ülkelerin kalkınamadığı, aksine yoksulluğun ve gelir adaletsizliğinin arttığı görülmüş ve böylece piyasalaşma dönemi sona ermiştir. 2000'lerde başlayan 'Piyasa-sonrası Dönem'de kalkınmakta olan ülkeler uluslararası finans kuruluşlarından uzaklaşmaya başlamışlardır. İktisadi alanda meşruluğunu kaybeden bu kuruluşlar etik alandan meşruluk devşirmeye yönelmişlerdir. Amartya Sen'in 'özgürlük olarak kalkınma' kuramı bu bakımdan işlevsel olmuştur. Dünya Bankası bu kuramdan esinlenen 'Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi' adlı bir bildiri yayımlamış ve bu çerçevede kalkınma, iktisadi büyümeden fazlasını kapsayacak şekilde yeniden tanımlanmış; eğitim, sağlık, çevre, eşitlik, demokrasi gibi birçok mesele bu alana dahil edilmiştir. Bu dönemde kalkınmanın iktisadi anlamına ağırlık veren yeni bir yaklaşım da ortaya çıkmıştır. 'Yeni Kalkınmacı Devlet' adlı bu yaklaşımda kalkınmada devlete ve piyasaya ayrı ayrı görevler düştüğü savunulmaktadır. Buna göre devlet, iktisadi yaşamı yönetmemeli ancak piyasa aktörlerinin bireysel olarak çözemeyecekleri sorunları çözmeli, yaygın etki vaat eden ilk girişimlerde riski paylaşmalı ve girişimcileri yenilikçiliğe özendirmelidir. Bu yaklaşımda bağlamsal, çoğulcu ve devingen kalkınma siyasaları öne çıkmaktadır.

Abstract

'Law and Development Studies' aim to identify legal rules, institutions, and practices that are conducive to development. The development of these studies, which started in the 1950s, can be divided into three periods. The 'Modernization Period', which covers the first twenty years, was shaped by the idea of state-led industrialization. These studies failed to produce positive results. The 'Marketization Period', which started in the 1980s the effectiveness of international finance institutions has increased; and the complete withdrawal of the state from the economic field were advocated. By the end of the 1990s, in the countries where this approach was implemented, development could not be achieved. In the 'Post-Market Era' that started in the 2000s, developing countries move away from international financial institutions. These institutions, which have lost their legitimacy in the economic field, have turned to the ethical field to regain legitimacy. Inspired by Amartya Sen, The World Bank published 'The Comprehensive Development Framework'. Within this framework, development was redefined to mean more than

Atıf | Citation: Kararmaz, F, 'Hukuk ve Kalkınma Çalışmalarında Üç Dönem: Modernleşme, Piyasalaşma ve Piyasa-Sonrası' (2025) 83(2) İstanbul Hukuk Mecmuası–Istanbul Law Review 727. https://doi.org/10.26650/mecmua.2025.83.2.0001

This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

2025. Kararmaz, F.

Sorumlu Yazar | Corresponding author: Furkan Kararmaz kararmazadam@gmail.com

economic growth; many issues such as education, health, equality, and democracy were entered to this notion. During this period, a new approach that focused on the economic meaning of development also emerged. In this approach called 'New Developmental State', it is argued that the state and the market both have duties in development processes. The state should not manage economic life but should solve problems that market actors cannot solve individually, share the risk in the initiatives that promise widespread impact, and encourage entrepreneurs to innovate.

Anahtar Kelimeler Hukuk ve kalkınma · Müdahalecilik · Legalizm · Neoliberalizm · Yönetişim · İnsani kalkınma · Kapsayıcı kalkınma · Yeni kalkınmacı devlet

Keywords Law and development · Interventionism · Legalism · Neoliberalism · Governance · Human development · Comprehensive development · New developmental state

Extended Summary

'Law and Development Studies' is a field of research that aims to identify legal rules, institutions, and practices that are conducive to economic development. The development process of these studies, which started in the 1950s, can be divided into three periods. In this article, these periods are named 'Modernization', 'Marketization', and 'Post-Market'. In the 'Modernization Period', which covers the first twenty years of law and development studies, approaches inherited from the colonial period and the struggles against Soviet influence during the Cold War were decisive. During this period, law transfer programs were carried out in African and Latin American countries with the support of US public resources and organizations such as the Ford Foundation. The development programs of this period were shaped by the ideas of state-led industrialization and import substitution. During the modernization period, a -distorted- Weberian understanding of rational law and bureaucracy came to the fore and the law was instrumentalized with a pragmatist attitude. Also a legalist attitude, even reaching legal fetishism, was adopted. By the 1970s, the unsuccessful results of the studies carried out during the modernization period became visible and the field of law and development was abandoned. In the 1980s a new movement has been observed in this field within the framework of Friedrich A. v. Hayek's free market views and Douglass C. North's institutionalist approach, which emphasizes private property and contract law. With the dissolution of the Soviet Union, the second period of law and development studies, which we call the 'Marketization Period', has fully begun. During this period, the effectiveness of international financial institutions such as the World Bank and the International Monetary Fund has increased. These organizations followed a neo-liberal economic policy called the Washington Consensus in their conditional loan agreements and structural adjustment programs. In this policy, the complete withdrawal of the state from the economic field and free global trade were advocated. Limiting state power and ensuring the 'rule of law' had seen as the basic condition for the country to receive foreign investment and thus ensure economic development. By the end of the 1990s, in countries that shrank their states, deregulated their markets, and opened up to global free trade, it was seen that poverty and income inequality increased exponentially, while development goals could not be achieved. On the other hand, tremendous development success has been observed in countries such as Japan, South Korea, and Taiwan, which do not implement neoliberal policies. This situation has shaken the trust in the Washington Consensus and international financial institutions. Thus, the marketization period ended. In the 'Post-Market Period' that started in the 2000s, developing countries began to move away from international financial institutions. These institutions, which have lost their legitimacy in the economic field, have turned to the ethical field to regain legitimacy. Amartya Sen's theory of 'development as freedom' has been functional in this respect. The World Bank published a declaration called 'The Comprehensive Development Framework' inspired by this theory, and within this framework, development was redefined to mean more than economic growth. In this period, many issues such as education, health, environment, climate change, gender equality, and democratic participation are entered to the notion of development. In the post-market era, a new approach has also emerged that continues to emphasize the economic meaning of development. In this approach, which is called 'New Developmental State', it is argued that the state and the market both have duties in the development processes. The state should not manage economic life, but it should solve problems that market actors cannot solve individually, obtain and share information that they cannot obtain individually, assume the risks in the initiatives that promise success and widespread impact, and encourage entrepreneurs to innovate. In the New Developmental State approach, the one-size-fits-all approach observed in the previous two periods is criticized. Instead, it highlights pluralistic and dynamic development policies that center on each country's contextual conditions. It is advocated that national will should be decisive in the creation and implementation of these policies. For the New Developmental State approach to be successful, a legal framework suitable for participatory, flexible, and adaptable development policies must be established. In this regard,

it is argued that soft law tools that are open to adaptation according to context are more convenient than strict regulations and sanctions.

Giriş

Ülkelerin hukuk düzenleri ile iktisadi yaşamları arasındaki ilişkiye dair incelemelerin tarihi erken modern çağa kadar götürülebilir. Ancak 'Hukuk ve Kalkınma[1]' adını taşıyan bir çalışma alanının doğuşu II. Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleşmiştir. 'Hukuk ve Kalkınma Çalışmaları' iktisadi kalkınmaya elverişli hukuki kural, kurum ve uygulamaları tespit etmeye yönelen bir araştırma alanıdır. Bu makalede bu alanın doğuşundan bugüne kadar geçirdiği gelişim süreci ele alınacaktır. Yetmiş yıllık kısa tarihine karşın bu alan iki kez paradigma değişimi yaşamıştır. Bu bakımdan hukuk ve kalkınma çalışmalarının gelişim sürecini üç döneme ayırarak incelemek uygundur. Bu dönemler bu makalede 'modernleşme', 'piyasalaşma' ve 'piyasa-sonrası' olarak adlandıracaktır. Makalenin bölümleri de bu dönemlendirmeye koşut bir biçimde belirlenmiştir.

'Modernleşme Dönemi' başlığını taşıyan ilk bölümde hukuk ve kalkınma çalışmalarının doğuşu ve 1950'li ve 60'lı yıllarda bu alanda yapılan çalışmaların temel öğeleri ele alınacaktır. Hukuk ve kalkınma çalışmaları ABD'de ortaya çıkmıştır. Sömürgeleştirme döneminden miras kalan anlayışlar ve Soğuk Savaş bu dönemin çalışmalarının genel tarihsel çerçevesini oluşturmaktadır. Weber'in rasyonelleşme tezi ve pragmatizm de bu dönemdeki çalışmaları kuramsal açıdan besleyen kaynaklardır. Bu dönemin hukuk ve kalkınma çalışmalarının içeriği genel olarak Güney Amerika'nın ve Afrika'nın yoksul ülkelerinin kalkındırılmasına yönelik hukuk reformu tasarılarından oluşmuştur. Devlet eliyle sanayileşmeyi ve korumacılığı temel alan bu tasarılar ABD'nin resmi kuruluşlarınca ve vakıflarınca da desteklenmiştir.

1970'li yıllara gelindiğinde kalkınmacı hukuk reformu tasarılarının başarısız sonuçları belirginleşmeye başlamıştır. Modernleşme dönemindeki çalışmalar kuramsal zayıflıkları, tek-biçimci olmaları ve hukuka aşırı kudret atfetmelerinden ötürü eleştirilmiş ve hukuk ve kalkınma alanı metruk bir hale gelmiştir. 1980'lerin sonunda Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte eski sosyalist ülkelerin kapitalist küresel düzenle uyumlu hale getirilmesi sorunu doğmuş ve bu sorun 'hukuk ve kalkınma' alanının farklı bir paradigma temelinde yeniden doğmasına olanak vermiştir. Friedrich A. von Hayek'in serbest piyasayı esas alan görüşleri ve Douglass C. North'un özel mülkiyet ve sözleşme hukukunu öne çıkaran kurumsalcı yaklaşımı bu dönemin kuramsal temelini oluşturur. Bu nedenle bu döneme ve makalenin ikinci bölümüne 'Piyasalaşma Dönemi' adını vereceğiz.

Piyasalaşma döneminde Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi Washington merkezli uluslararası finans kuruluşları aracılığıyla küreye yayılan neo-liberal siyasalar bütününe Washington Uzlaşısı adı verilmektedir. Bu kuruluşların koşullu kredi antlaşmaları ve yapısal uyum paketleri piyasalaşma dönemi hukuk ve kalkınma çalışmalarının temel araçlarını oluşturmuştur. Bu araçlarla başta Doğu Avrupa ülkeleri olmak üzere kalkınmakta olan ülkelerde serbest piyasa koşullarının oluşturulması ve bu ülkelerin küresel serbest ticaret düzenine katılması hedeflenmiştir. Ulusal ve küresel piyasaların serbest işleyişinin sağlanması için devlet müdahalelerinin engellenmesi amaçlanmış ve bu çerçevede 'hukukun üstünlüğü' ilkesi öne çıkarılmıştır. 90'ların başlarından itibaren 'yönetişim' çalışmaları çerçevesinde devletlere belirli olumlu

[1] Türkçe yazında konumuzla ilgili bir terimce sorunu bulunuyor. Kimi yapıtlarda 'gelişme' kimi yapıtlarda 'kalkınma' teriminin kullanıldığını görüyoruz. Nazmi Sinan Odabaşı'nın 'gelişme hakkı' ile ilgili çalışmasına "gelişme mi kalkınma mı" sorusuyla başlamasına neden olan da bu terimce sorunu. Odabaşı, 'kalkınma' teriminin daha çok iktisat ile ilgili kullanıldığını 'gelişme' teriminin ise daha geniş bir kapsamda toplumsal ilerlemeyi ifade ettiğini belirtiyor ve bu nedenle çalışmasında 'gelişme' terimini tercih ediyor. Odabaşının bu tespiti doğrudur ve 'gelişme' terimini tercih etmiş olması, gelişme hakkına getirilen tanımların kapsamı düşünüldüğünde isabetlidir. Elinizdeki makalede ise daha çok hukuki düzenleme, uygulama ve kurumlar ile iktisadi gelişme arasındaki ilişki ön planda tutulmuştur. Bu nedenle bu makalede 'kalkınma' terimi tercih edilmiştir. Bkz Nazmi Sinan Odabaşı, *Kuzey-Güney Çelişkileri ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Gelişme Hakkı* (1. Bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi 2022) 7 vd.

görevler yüklenmiş olsa da bu görevler de temelde piyasanın serbest işleyişi için atılması gereken idari ve hukuki adımlardan ibaret olmuştur.

Serbest piyasa, uluslararası serbest ticaret, hukukun üstünlüğü ve yönetişim öğeleriyle şekillenen piyasalaşma dönemi hukuk ve kalkınma tasarıları 90'lı yıllarda uygulandıkları ülkelerin kalkınmasını sağlamadıkları gibi birçok ülkede yoksulluğun ve gelir adaletsizliğinin artmasına neden olmuştur. Buna karşın bu öğelerin her biri bakımından Batılı ölçütlere göre oldukça "başarısız" görünen Çin, Güney Kore, Japonya, Tayvan gibi Asya ülkeleri aynı dönemde önemli bir kalkınma başarısı ortaya koymuşlardır. Bu zıtlık, Washington Uzlaşısı'nda somutlaşan piyasacı yaklaşıma ve bu yaklaşımın mimarları olan uluslararası finans kuruluşlarına yönelik güvenin sarsılmasına neden olmuştur.

2000'li yıllarda, kalkınmakta olan ülkeler uluslararası finans kuruluşlarından uzaklaşmaya başlamışlardır. Kalkınma tasarılarında ulus-devletlerin iradesi öne çıkmış, ülkeler finansal ihtiyaçlarını daha çok ikili veya bölgesel antlaşmalarla gidermeye yönelmişlerdir. Makalenin üçüncü bölümünde ele alacağımız ve "Piyasa-Sonrası Dönem" adını verdiğimiz bu dönemde uluslararası finans örgütlerinin iktisadi açıdan sarsılan meşruluklarını etik açıdan destekleme yoluna gittikleri görülmektedir. Kalkınmanın iktisadi büyümeden ibaret olmadığı, eğitim ve sağlık gibi toplumsal hizmetlerin genişlemesinin, demokratik katılım düzeyinin artmasının veya toplumsal cinsiyet eşitliğinin sağlanmasının da kalkınmanın birer bileşeni olduğu savunulmuştur.

Amartya Sen'in 90'larda geliştirdiği 'özgürlük olarak kalkınma' yaklaşımı bu dönemde uluslararası finans kuruluşları için ilham verici olmuştur. Bu geniş kapsamlı kalkınma yaklaşımı Dünya Bankası'nın 'Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi' ile resmi bir ifadeye kavuşmuş ve üçüncü dönemin ana akım kalkınma yaklaşımına dönüşmüştür.

Piyasa-sonrası dönemde hukuk ve kalkınma çalışmalarının eski gündemine sadık kalan bir alternatif yaklaşım da gelişmeye başlamıştır. 'Yeni Kalkınmacı Devlet' adını verdiğimiz bu yaklaşım, gelir eşitsizlikleri ve toplumsal güvencesizlik gibi sorunları da kapsamına almakla birlikte kalkınma terimini özü itibariyle iktisadi bir terim olarak kullanmaya devam etmektedir. Yeni-kalkınmacılar modernleşme ve piyasalaşma dönemlerinin olumsuz deneyimleri ve Asya ülkelerinin başarı hikayelerini veri almışlardır. Onlara göre her ülke kendi bağlamına uygun kalkınma tasarılarını oluşturup uygulamalıdır. Kalkınmada devlet ve piyasa aktörlerinin işbirliğini ve eşgüdümünü sağlayacak yasal ve kurumsal yapının oluşturulması, devletin yenilikçiliği özendirmesi ve devingen bir kalkınma siyasetinin oluşturulması yeni-kalkınmacıların temel önerilerini oluşturmaktadır.

Yeni Kalkınmacı Devlet yaklaşımında hukukun yeri ve bu yaklaşıma uygun hukuki araçlar konusu henüz yeterince ele alınmış değildir. Makale, bu kapsamda ele alınması gereken temel soruların tespiti ve yetmiş yıllık hukuk ve kalkınma deneyiminden çıkarılması gereken derslerin ve yarına ilişkin öngörülerin ortaya koyulmasıyla sona erecektir.

I. Modernleşme Dönemi

'Hukuk ve kalkınma' bir uygulama alanı olarak 1950'li yıllarda ABD'de ortaya çıkmıştır. Bu ilk dönemde üç grup aktörün ön planda olduğu görülür. Bunların ilki, kalkınma konusunda çalışmalar yapan ajanslardaki ve vakıflardaki ABD'li hukukçulardır.[2] Hukukun kalkınma girişimlerindeki rolünü araştıran ilk kişiler kuram-

[2] David M Trubek, 'The 'Rule of Law' in Development Assistance: Past, Present, and Future' iç David M Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006) 75.

cılardan ziyade uygulamadaki uzmanlar olmuştur.[3] Bu uzmanları 60'lı yıllarda Afrika, Latin Amerika ve Güney Asya'da hukuk ve kalkınma tasarıları yürütürken görürüz.[4] Hukuk ve kalkınma konusunun rağbet ve destek görmesiyle sonradan kuramcılar da bu alana yönelmiştir.[5]

İkinci aktör grubu, bu uzmanları istihdam eden veya destekleyen vakıflar ve kamu ajanslarıdır. Bunların başında Ford Vakfı ve ABD Uluslararası Kalkınma Ajansı gelir. Sonraları bu konu ABD için bir devlet meselesine dönüşmüş ve 'hukuk ve kalkınma' tasarıları ABD'nin Soğuk Savaş bağlamında küresel etkinliğini arttırmada bir araç olarak görülmüştür.[6]

Bu dönemde etkili olan üçüncü grup ise hukuk ve kalkınma projelerinin alıcısı olan ülkelerin yöneticileridir. Bu üç grubun etkinlikleri çerçevesinde 60'lı yıllar hukuk ve kalkınmanın altın on yılı olmuştur. Bu süreçte ABD'nin öncü hukuk fakültelerinde birçok araştırma programı oluşturulmuş, uzmanlar ve akademisyenlerce kalkınmakta olan ülkelerde birçok tasarı gerçekleştirilmiş ve bu tasarıların çıktıları bilimsel yayınlara dönüştürülmüştür.[7]

A. Tarihsel ve Kuramsal Çerçeve

1. Tarihsel Çerçeve

Hukuk ve kalkınma akımının ideolojik kökenleri 1950'lerin çok öncesine, 1898 ABD-İspanya Savaşı'na kadar geri götülebilir.[8] ABD, bu savaştan galip çıkmış ve böylece Porto Rico, Guam ve Filipinler'i ele geçirmiştir. Yeni "sömürgelere", savaşın hemen ardından ABD'li hukukçular aracılığıyla ABD hukukunun ve kurumlarının aktarılması için çalışmalar başlatılmıştır. Jedidiah Kroncke, bu noktada ABD hukuk camiasının aşırı özgüven nedeniyle 'karşılaştırmalı hukuk'tansa 'hukuk ve kalkınma' yolunu seçtiğini ve ABD hukuk kültürü açısından önemli bir fırsatın böylece kaçırıldığını söylemektedir.[9]

Sömürgelerin yönetilme tarzı ile hukuk ve kalkınma çalışmaları arasındaki bağlantı sadece ABD örneğiyle sınırlı değildir. Sömürgecilik her ne kadar yeni dünyadaki kaynakların sömürülmesi olarak başlasa da on dokuzuncu yüzyılda İngiltere ve Fransa idaresinde bulunan birçok sömürgede kalkınma çalışmaları da başlamıştır. John Merryman, hukuk ve kalkınma çalışmalarında sömürgecilik dönemine ait bu deneyimlerin de etkili olduğunu belirtmektedir.[10]

Bir zamanlar Batı'nın sömürgeleri olan ülkeler yirminci yüzyılın ilk yarısında bağımsızlıklarını kazanmış ve eski sömürgeler yeni "kalkınmakta olan ülkelere" dönüşmüşlerdir. II. Dünya Savaşı sonrasında bu yeni ülkeler, ABD ve Sovyetler Birliği'nin etki alanlarını genişletme mücadelesine sahne olmuştur. ABD bu mücadelede kalkınma tasarılarını da devreye almıştır.[11]

[3] Scott Newton, 'The Dialectics of Law and Development', iç David M Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006) 181.

[4] Maxwell O Chibundu, 'Law in Development: On Tapping, Gourding, and Serving Palm-Wine' (1997) 29(2) *Case Western Reserve Journal of International Law* 167, 172 vd.

[5] David M Trubek ve Mark Galanter, 'Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States' (1974) 4 *Wisconsin Law Review* 1062, 1067.

[6] Maxwell O Chibundu (n 4) 174.

[7] John Henry Merryman, 'Comparative Law and Social Change: On the Origins, Style, Decline & Revival of the Law and Development Movement' (1977) 25(3) *The American Journal of Comparative Law* 457, 457.

[8] Jedidiah Kroncke, 'Law and Development as Anti-Comparative Law' (2021) 45(2) *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 477, 502.

[9] ibid 552.

[10] John Henry Merryman (n 7) 468 vd.

[11] Elliot M Burg, 'Law and Development: A Review of the Literature & a Critique of 'Scholars in Self-Estrangement'' (1977) 25(3) *The American Journal of Comparative Law* 492, 495.

2. Kuramsal Çerçeve

Hukuk ve kalkınmanın ilk döneminin yönlendirici fikirleri Weber, Rostow ve Parsons'ın etkisi altındadır. Bu dönemin görüşleri üzerinde Weber'in etkisini inceleyen Chantal Thomas, ABD'li hukuk ve kalkınma araştırmacılarının Weber'i Parsons'tan öğrendiklerini ve yanlış öğrendiklerini öne sürmektedir.[12]

ABD'li araştırmacılar Weber'i kapitalizm ve rasyonelleşme incelemesinden ibaret görmüş ve onun insanın irrasyonel kapasitesine ilişkin incelemesini ve yorumlayıcı sosyoloji anlayışını göz ardı etmişlerdir. Son tahlilde bu çarpık Weber yorumu, kalkınmacıları Weber'in de kabul etmeyeceği tek-biçimci ve indirgemeci bir yaklaşıma yöneltmiştir. Buna göre modern rasyonel hukuk, kapitalist kalkınmanın önkoşuludur.[13] Ayrıca rasyonel bürokrasi, demokrasi ve kapitalist kalkınma arasında nedensellik bulunmaktadır.[14]

Bu indirgemeci yaklaşımın oluşumunda W. W. Rostow'un *Kalkınma Süreci* (1952) ve *Büyümenin Aşamaları: Komünist-Olmayan Manifesto* (1960) adlı eserlerinde ortaya koyduğu görüşler de etkili olmuştur.[15] Rostow tüm toplumlar için geçerli tek bir evrimsel gelişme çizgisi bulunduğunu iddia etmektedir.[16] Kalkınmacılar bu çizgisellik iddiasından yola çıkarak şu basit sonuçlara ulaşmışlardır: Bir toplumun geri kalmışlığının temel nedeni geleneksel ekonomik, siyasal ve hukuki yapılardır. Geleneksel toplumlar eğer modernleşmiş olanların yaptıklarını yaparlarsa onlar da kalkınırlar. Bunun gerçekleşebilmesi için kalkınmış ülkelerden geri kalmış olanlara sermaye, kurum ve değer aktarımları yapılmalıdır. Batılılaşma sanayileşmeyi, sanayileşme de iktisadi büyümeyi getirecektir.[17]

Bu dönemin görüşlerinin şekillenmesinde pragmatizmin de etkisi görülmektedir. Pragmatist hukuk yaklaşımı, hukuku bir eylem planı olarak görür. Hukuk, toplumun belirli bir bağlamda benimsediği siyasi hedefleri gerçekleştirmenin araçlarından biridir. Yasalar bu siyasi hedefler çerçevesinde yapılır, yargılama da dahil olmak üzere hukuk uygulaması bu siyasi hedefler ile bağlantılı olarak gerçekleştirilir. İyi hukuk, bu hedefleri gerçekleştirmeye hizmet eden hukuktur.[18]

B. Temel Öğeler

1. Sanayileşme

Hukuk ve kalkınmanın ilk döneminde, kalkınmanın genel olarak "insanın aklıyla dünyayı kontrol etme olanağının, maddi refahını arttıracak şekilde geliştirilmesi"[19] şeklinde tanımlandığı belirtilmektedir. Uygulamada ise kalkınma, modernleşme ve sanayileşme terimleri eş anlamlı kullanılmıştır. Kalkınmış ülkeler sanayi devrimini gerçekleştirmiş ve üretim olanaklarını kitlesel düzeyee yükseltmiş ülkelerdir. Kalkınmamış veya "kalkınmakta olan" ülkeler ise kalkınmış olanların geçtiği yolları takip etmeli ve onların adımlarını tekrar ederek kendi sanayi devrimlerini gerçekleştirmelidir.[20]

[12] Chantal Thomas, 'Re-reading Weber in Law and Development: A Critical Intellectual History of 'Good Governance' Reform' (2008) 118 *Cornell Law Faculty Publications* 4 vd.

[13] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock, 'The Relationship between Law and Development: Optimists versus Skeptics' (2008) 76(4) *The American Journal of Comparative Law* 895, 901.

[14] Chantal Thomas, 'Re-reading Weber' (n 12) 34 vd.

[15] ibid 66.

[16] W W Rostow, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto* (2. Bası, Cambridge University Press 1971) 4.

[17] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock, (n 13) 900.

[18] Furkan Kararmaz, "Hukuki Pragmatizmin Temel Unsurları" (Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017) 150.

[19] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1073.

[20] David Kennedy, 'The 'Rule of Law', Political Choices and Development Common Sense' iç David M Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006) 98.

2. Devletçilik

Hukuk ve kalkınma çalışmalarının ilk döneminde sanayileşmenin ve dolayısıyla kalkınmanın lokomotifi olma görevi devlete yüklenmiştir. Devlet içerisinde de merkezi yönetime odaklanılmış, yerel yönetimlere, gayrıresmi yerel iktidarlara ve geleneksel örgütlenme biçimlerine önem verilmemiştir. Burada devlet, toplum üzerinde tümüyle muktedir ve toplumdaki tüm bilgiye sahip bir varlık olarak düşünülür. Devletin yasaları toplumsal dönüşümün en etkin aracını teşkil eder. Kitaptaki hukuk ile yaşayan hukuk arasındaki mesafe önemli bir sorun olarak görülmez, hukuk eğitimi reformuyla bu sorunun önleneceği ve böylece yasaların yazılmakla hemen uygulamaya geçeceği kabulü üzerinden hareket edilmiştir.[21]

İktisat alanında da müdahalecilik genel ilke olmuştur. Piyasanın rolü tümüyle reddedilmemekle birlikte bu dönemde az gelişmiş ülkelerde piyasanın olgunlaşmamış olmasından ötürü düzenlenmiş piyasa anlayışı benimsenmiştir.[22] Az gelişmiş ülkelerde sanayileşme için gereken birikime ve risk iştahına sahip piyasa aktörleri bulunmamakta, geleneksel sektörler ise değişime kapalı hatta karşıt olabilmektedir.[23] Dolayısıyla bu ülkelerde devlet doğrudan yatırımlar yapmalı, fabrikalar kurmalı ve iç piyasada korumacı bir siyaset izlemelidir. Nitekim bu dönemin kalkınma yazınında devlet etkinliği, planlama, kamu iktisadi teşebbüsleri, sermaye denetimleri, korumacı gümrük tarifeleri, ithal ikamesi gibi uygulamalar önemli yer tutar.[24]

Devletin bu işleri yapabilmesi için devlet görevlilerine geniş yetkiler verilmelidir. Bu yetkilerin keyfiliğe yol açmaması hukukla sağlanacaktır. Makroekonomik istikrar ve denetimin sağlanması, iktisadi siyasaların kurumsal altyapılarının oluşturulması, kalkınmayı engelleyen geleneksel öğelerin ayıklanması, bürokraside etkinlik ve verimliliğin sağlanması, sermaye hareketlerinin ve dış ticaretin denetimi gibi kalkınma için zorunlu olduğu düşünülen önlemler yasayla alınacak ve yargı denetiminde uygulanacaktır.[25]

3. Legalizm

Bu dönemin çalışmalarında hukuk, "yaptırıma bağlanmış devlet yasaları" olarak tanımlanmış, kalkınmakta olan toplumların resmi hukuk düzenlerine odaklanılmış ve gayrıresmi hukuk benzeri yapılar ve düzen öğeleri hukuk dışı görülmüştür.[26] Devletin tarafsız bir toplumsal aygıt olduğu, yöneticilerin toplumun tamamını temsil ettiği ve yasaların tüm toplumsal kesimleri gözettiği kabul edilmiştir. Toplumsal dönüşümün en etkin aracının yasalar olduğu ve yasaların yürürlüğe koyulmakla hemen etkinleşeceği varsayılmıştır. Hukukun -Batı hukukunda kendini dışa vuran- evrensel bir biçiminin ve yapısının olduğu ve kalkınmakta olan ülkelerin de bu biçime ve yapıya hızla uyum sağlayabileceği düşünülmüştür.[27]

Bu düşünceye göre hukuk, toplumun iktisadi yaşamının omurgasıdır. Hukuk vergileri toplar, gümrükleri denetler, tarifeleri belirler, kurları düzenler, mülkiyeti korur, sigorta, kredi, teşvik gibi ekonominin ihtiyaç duyduğu kurum ve uygulamaları şekillendirir, karaborsayı engeller, piyasayı istikrara kavuşturur...[28] Kalkınma hukuksuz mümkün değildir. Bir toplumun kalkınma düzeyi hukuki gelişmişlik düzeyi ile orantılıdır ve bunun ötesine geçemez.[29]

[21] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1079.

[22] David M Trubek, 'Rule of Law' (n 2) 75.

[23] David M Trubek ve Alvaro Santos, 'Introduction: The Third Moment in Law and Development Theory and the Emergence of a New Critical Practice' iç David M Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006) 5.

[24] David M Trubek, 'Developmental States and the Legal Order: Towards a New Political Economy of Development and Law' (2008) 1075 *Universty of Wisconsin Research Papers* 4 <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1349163> Erişim Tarihi 09 Eylül 2024.

[25] David M Trubek ve Alvaro Santos (n 23) 5.

[26] Elliot M Burg (n 11) 501.

[27] Chantal Thomas, 'Re-reading Weber' (n 12) 89.

[28] David Kennedy (20) 103.

[29] Elliot M Burg (n 11) 507.

Bu noktada, Batı hukukunun üçüncü dünya ülkelerine aktarılmasının ABD'nin Soğuk Savaş dönemi dış siyasetiyle de uyumlu olduğu göz ardı edilmemelidir. Batı hukukunun aktarılması, sadece yasaların aktarılması değil kapitalist üretim ilişkilerinin de aktarılması ve Sovyetler Birliği'ne karşı mevzi kazanılması anlamına gelmektedir.[30]

Araççı hukuk yaklaşımının baskın olduğu bu dönemde bu aracı kullanacak uzmanların niteliklerine ve zihin yapılarına da önem verilmiştir. Hukuk düzenlerinin modernleştirilmesinde modern yasaların yapılması kadar modern zihniyete sahip hukukçuların yetiştirilmesi de gerekli görülmüştür.[31] Kalkınmacı yasaların kâğıt üzerinde kalmaması için kalkınmacı hukukçulara ihtiyaç duyulduğu düşünülmüştür.[32] Bu çerçevede, kalkınmakta olan ülkelerin hukuk öğretiminin, öğrencilerin hukuki düzenlemeler ile kalkınma hedefleri arasındaki ilişkiyi görebilmelerini, gerektiğinde hukukun aksayan yönlerini belirleyip çözüm önerebilmelerini ve kalkınma lehine yorum yapabilmelerini sağlayacak şekilde yeniden yapılandırılmasına yönelik çalışmalar yapılmıştır.[33]

Bununla birlikte hukuk eğitimi reformları, kalkınmacıların beklemediği sonuçlar doğurmuştur. Hukuk uzmanlarının niteliğinin yükseltilmesi, bunların verdikleri hizmetlere karşılık ücret beklentilerinin de yükselmesine neden olmuştur. Dolayısıyla adalete erişim pahalılaşmış ve yoksullar adalet düzeneğinin dışına itilmiştir.[34] Bazı toplumlarda ise iyi yetişmiş hukukçuların, toplumun geri kalmışlığından nemalanan kesimlerle işbirliği yaptıkları ve kalkınmayı yavaşlatma, yanlış yönlendirme ve durdurma çabalarında onlara hukuki hizmet sundukları görülmüştür.[35]

C. Kuşku ve Çöküş

Hukuk ve kalkınma çalışmalarının 1970'lerde birden sona ermesi birkaç etmene bağlıdır. Birinci etmen, bu alandaki Batılı aktörlerin bu süreçte gerçekleştirdikleri tasarılardan bekledikleri verimi alamamalarıdır. Aktarılan düzenlemeler kâğıt üzerinde kalmış, kurumlar işlev gösterememiş, dış yardımlar otoriter yönetimlerce amacına aykırı kullanılmış, profesyonelleştirilen ve yeniden düzenlenen hukuk öğretimi hukukçuları yenilikçilere değil seçkinci muhafazakarlara dönüştürmüş, geleneksel kurum ve normlar beklenenden daha dirençli çıkmış; özetle, hukuk ve kalkınma hedeflerinin tamamında başarısızlık sonucuyla karşılaşılmıştır.[36]

Dönemin sonlanmasında bir diğer etmen, 60'lı yılların sonunda ABD'de başlayan ve sokağa taşan siyasi gerilimlerdir. Vietnam Savaşı bağlamında savaş karşıtları ve yanlıları arasındaki çatışmalar, siyah-beyaz çatışması, cinsiyet çatışması, kuşak çatışması vs. birçok toplumsal çatışma yoğunlaşmış ve sokaklarda şiddet olayları yaşanmaya başlamıştır. Bu olaylarda, hukukun, çatışan taraflardan birinin lehine, diğerinin aleyhine hareket edebildiği, hukukun bir baskı aygıtına dönüşebildiği görülmüştür.[37]

Hukuki deneyim ile hukuki söylemdeki özgürlükçü değerler arasındaki farkların belirginleşmesi ABD hukuk camiasında kendi hukuk düzenlerine yönelik eleştirel bir tutumun ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu tutum 70'lerin ortalarında Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi olarak kurumsallaşmıştır. Hukuk ve kalkınma alanının kurucu isimlerinden David M. Trubek'i de bu dönemde eleştirel hareketin kurucuları arasında görürüz. ABD'li hukukçuların hukuk düzenlerinin mükemmelliğine olan inancı sarsılmış, bu hukuku

[30] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1084.

[31] David M Trubek ve Alvaro Santos (n 23) 5.

[32] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock (n 13) 901 vd.

[33] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1075.

[34] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1076.

[35] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1076.

[36] David M Trubek, 'Rule of Law' (n 2) 78 vd.

[37] Şefik Taylan Akman, 'Hukuk Politika İlişkisi Bakımından Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi' (2012) 61(4) *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1271, 1276 vd.

başka ülkelere aktarma yönündeki güdülenmeleri kırılmış ve akademik kaygıları dışarıdan çok içeriye yönelmiştir.[38]

D. Eleştiri

1. Kuramsal Zayıflık

Bu alandaki ilk çalışmalar çoğunlukla eylem odaklıdır ve kuramsal zeminden yoksundur. İlk dönemin kapsamlı bir kaynakçasını çıkaran Merryman 1977 itibarıyla bu alanda yazılmış 125 eser tespit ettiğini, bu eserlerin büyük bir bölümünün teknik yönerge tarzında olduğunu ve sadece 25 eserde kuramsal çerçeve oluşturma kaygısı gözlemlediğini ifade etmiştir.[39] Yine bu çalışmalarda sömürgecilik, II. Dünya Savaşı, Soğuk Savaş gibi tarihsel arka plan öğelerine de neredeyse hiç değinilmemektedir.[40]

Kurama yönelik ilgisizlik diğer tüm hataların ana sebebi olarak değerlendirilmektedir.[41] Kuram ilgisizliği nedeniyle hukuk ve kalkınma çalışmaları dağınık bir uygulama "hareketi" olarak kalmış; belirli temel tanımsal ve yöntemsel öncüller üzerine kurulu bir araştırma alanına dönüşememiştir.[42]

2. Toplumsal Farklılıkların Göz Ardı Edilmesi

Hukuk ve kalkınma tasarıları Batı'nın hukuk kurallarının ve kurumlarının kalkınmakta olan ülkelere aktarılması şeklinde kurgulanmıştır. Batılı ülkeler ile alıcı ülkeler arasındaki toplumsal farklılıklar göz önünde tutulmamıştır. Merryman bunu kaçınılmaz bir durum olarak değerlendirir. Ona göre ABD'li uzmanlar birçok kültürel ortaklığa sahip oldukları Kıta Avrupası ülkelerinin hukuk düzenine bile aşina değilken Uzak Asya'da, Afrika'da, Orta Doğu'da hukuk reformu tasarılarına kalkışmışlardır.[43] Yabancı bir uzmanın, alıcı ülkede geçirdiği kısa süre içerisinde o toplumu tanıması olanaksızdır. Zira bu uzman, genellikle alıcı ülkenin başkentinde ve ülkenin siyasi seçkinleriyle zaman geçirmektedir. Ayrıcalıklı bir konumdadır ve ahlaken sorgulanabilir işler yapmaktadır, çünkü uyguladığı tasarının sonuçlarından kendisi etkilenmeyecektir.[44]

Batılı uzmanların bu bilgisizlikleri, kendi ülkelerinin toplumsal yapısını veri kabul etmelerine yol açmıştır. Bu durum hukuk ve kalkınma çalışmalarında birçok çarpıklığa neden olmuştur. Batılı uzmanlar, çoğulculuğu veri kabul etmişlerdir ancak alıcı ülkelerde hiyerarşik toplumsal yarılmalar üzerine kurulu otoriter düzenler vardır. Batılılar, toplumsal denetimin sağlanmasında resmi kurumları odağa almıştır, ancak alıcı ülkelerde yerel topluluklar bireylerin davranışlarının düzenlenmesinde devletten çok daha belirleyicidir. Batılılar yasaların toplumun çoğunluğunca yapıldığı ve içselleştirildiği bir hukuk düzenini varsayarlar ancak alıcı ülkelerde toplumun çoğunluğu yasalardan habersizdir veya yasal yükümlülüklere uyma değil bunlardan kaçınma alışkanlığı içerisindedir. Batılılara göre mahkemeler toplumsal düzenin sağlanmasında en önemli rolü oynar ve siyasetten (en azından yerel siyasetten) bağımsızdır, ancak alıcı ülkelerde mahkemeler hem o kadar etkili değildir hem de kabilecilik, mezhepçilik gibi birçok sebepten ötürü hiçbir zaman tarafsız olmamışlardır. Özetle kalkınmacıların zihinlerindeki kurgu ile alıcı ülkelerin gerçekliği arasında uçurum vardır. Öyle ki, Trubek ve Galanter, bu uzmanların varsayımlarının ABD'nin toplumsal ve hukuki gerçekliğiyle bile örtüşmediğini iddia eder.[45]

[38] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock (n 13) 915.

[39] John Henry Merryman (n 7) 475.

[40] John Henry Merryman (n 7) 473.

[41] Maxwell O Chibundu (n 4) 181 vd.

[42] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1068.

[43] John Henry Merryman (n 7) 478.

[44] John Henry Merryman (n 7) 480 vd.

[45] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1080.

3. Hukuk Fetişizmi

Umut Koloş, hukuk fetişizmini "[h]ukukun hatasız, eksiksiz, yoktan var eden, zorunlu ve onsuz olmanın düşünülemeyece[ğ]i bir yapı olduğu yaklaşımı"[46] olarak betimler. Modernleşme dönemi hukuk ve kalkınma çalışmalarında da hukuka yönelik böyle fetişist bir tutumla karşılaşıyoruz. Bu tutum nedeniyle dönemin araştırmacıları sadece yasalara ve hukuki kurumlara hatta bunların sadece kendi çalışmalarıyla ilgili olan belirli kısımlarına odaklanmış ve kalkınmayla bağlantılı diğer etmenleri göz ardı etmiştir.[47] Yasaların etkinliği sorunu görmezden gelinmiş, kâğıt üzerindeki hukuk ile yaşayan hukuk arasındaki uyumsuzluklar önemsizleştirilmiştir.[48]

Hukuk fetişizmi, hukuk ve kalkınmacıların hukuku ve idareyi bunlar siyasi olgular değilmiş gibi ele alışında da kendini gösterir. Hukuk ve idare, toplumdaki çıkar, değer ve iktidar çatışmalarından bağımsız düşünülmektedir. Kalkınmakta olan ülkelerin yöneticileri de tüm toplumsal kesimlere eşit mesafede, mutlak surette yurtsever, demokrat, erdemli ve özgeci kişilerdir.[49]

Devletçi bir yaklaşım çerçevesinde merkezi iktidarın siyasi, hukuki ve iktisadi yaşamdaki ağırlığının arttırılması yönetici seçkinlerin toplumdaki egemenliğinin mutlaklaşmasına hizmet etmiştir. Yöneticiler hukuk reformlarını kendi iktidarlarını berkitmek için kullanmışlardır. Ulusal birikimlerin ve dış yardımların ranta dönüştürülmesi "müdahaleci devlet" adı altında meşrulaştırılabilmiştir. Sermaye rejimi değişmiş, toplumsal kaynaklar kırdan kente, tarımdan sanayiye aktarılmış; kırda yaşayıp tarımla geçinen geniş halk toplulukları yoksulluğa itilmiştir.[50] Geleneksel hukuki yolların tasfiye edilerek hukukta resmiyet ve biçimselliğin arttırılması da halkın adalete erişimini zorlaştırmıştır.[51] İdarede ve adliyede yolsuzluk ve rüşvetin yaygınlaşması da adalete erişim sorunlarını arttırmıştır.[52]

II. Piyasalaşma Dönemi

Modernleşme dönemi kalkınma projelerine getirilen eleştiriler, 1970'lerin ortalarında dönemin hukuk ve kalkınma yaklaşımının sonunu getirmiş ancak yerine yeni bir yaklaşım koyamamıştır. Bu konuda bir yeniden canlanma 1980'lerin ortalarında bambaşka kaynaklardan beslenerek başlar. Bu dönemde Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin dağılması gibi önemli tarihsel olaylar yaşanmıştır. Küreselleşme bir ülkü ve bir olgu olarak dünya siyasetinde ağırlık kazanmış, uluslararası ticaret hacmi büyümüş, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi kuruluşların etkinliği artmıştır. Bunlarla eşzamanlı ve bağlantılı olarak Batı'da iktisadın paradigması değişmiş, Keynesçi müdahaleci devlet anlayışı tasfiye edilerek "Washington Uzlaşısı" olarak adlandırılan neo-liberal serbest piyasa modelinin üstünlüğü savunulur olmuştur.[53]

Piyasalaşma dönemi 1980'lerin ortalarından 2000'lerin ortalarına kadar uzanan bir dönemdir. Bu dönemin ilk on yılında müdahaleci devletin tasfiyesi ve piyasaların hem ulusal hem küresel düzeyde serbestleştirilmesi hedeflenmiştir. İkinci on yılda ise devletin ve hukukun "yönetişim" kuramı üzerinden neo-liberal izlence uyarınca yeniden şekillendirilmeye çalışıldığı görülür. Bu dönemde hukuk, kalkınmanın temel

[46] Umut Koloş, 'Hukuka Bakışta Başka Bir Boyut: Hukuk Fetişizmi' iç Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, Saim Üye (edr), *HFSA 24. Kitap* (İstanbul Barosu 2012) 119.

[47] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1079.

[48] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1082.

[49] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1090.

[50] David Kennedy (n 20) 108.

[51] David M Trubek ve Mark Galanter (n 5) 1083.

[52] Brian Z Tamanaha, 'The Primacy of Society and the Failures of Law and Development' (2011) (44/2) *Cornell International Law Journal* 209, 211.

[53] John K M Ohnesorge, 'Developing Development Theory: Law and Development Orthodoxies and the Northeast Asian Experience' (2019) 28(2) *University of Pennsylvania Journal of International Law* 219, 231 vd.

aracı olmaktan çıkmıştır. Hukuka, işlem maliyetlerini düşürme, piyasanın serbest, rekabetçi ve öngörülebilir işleyişini sağlama, mülkiyeti belirgin ve güvenceli kılma, sözleşmelerin uygulanmasını denetleme ve "hukukun üstünlüğü" ilkesi çerçevesinde iktidarı sınırlandırma gibi önemli ancak modernleşme dönemine kıyasla sınırlı görevler yüklenmiştir.[54]

Bu görevleri gerçekleştirmeye uygun hukuki tasarımlar oluşturulmuş ve "yapısal uyum" izlenceleri çerçevesinde kalkınmakta olan ülkelere aktarılmıştır. Piyasanın serbestleştirilmesi adına devletin sınırlandırılması anlayışı, sahnedeki aktörlerin de değişmesine neden olmuştur. Modernleşme döneminde kalkınma tasarılarının başaktörü olan hukukçu uzmanlar yerlerini uluslararası finans kuruluşlarının yöneticilerine bırakmıştır.

A. Tarihsel ve Kuramsal Çerçeve

1. Kamusal Başarısızlık

Modernleşme dönemi kalkınma ve hukuk çalışmalarının yürütüldüğü ülkelere 1970'lerin ortalarında bakıldığında kalkınma tasarılarından istenen sonucun alınmadığı görülür. Birçok ülke yoksulluktan kurtulamamıştır. 1972 petrol şoku sonrasında birinci dünyada faizlerin yükseltilmesi, kalkınmakta olan ülkelerinin para birimlerinin değersizleşmesine neden olmuştur. Kalkınmakta olan ülkeler dış borçlarını ödeyemeyecek duruma düşmüşler ve devlet eliyle sanayileşme tasarısı olanaksız hale gelmiştir.[55]

Bu döneme yönelik ilk eleştirilerde kalkınma planlarının temelde hatalı olmadığı, kalkınmada devletin baş aktör olması gerektiği ve bu ülkelerde olsa olsa kamusal yatırımlarla sanayileşmenin söz konusu olabileceği düşüncesi varlığını korur. Buna göre başarısızlığın asıl sebebi kalkınmakta olan ülkelerin idarecilerinin ve hukukçularının çıkarcı olmaları; kamusal yarar ve kalkınma bilincine sahip olmamalarıdır. Çözüm de ülkenin ihtiyaçlarına ve kalkınma amaçlarına uygun bir idari ve hukuki kültürün inşa edilmesidir.[56]

70'lerin ortalarından itibaren devletin rolü hakkında daha köktenci bir eleştirinin güçlenmeye başladığı görülür. Bu eleştirilere göre sorun belirli ülkelerin belirli yöneticilerinden kaynaklanmamaktadır. Bizatihi devletin kalkınma tasarıları oluşturma ve bunları başarıyla yürütme olanağı doğası itibarıyla kısıtlıdır. Devlet, iktisat alanına bir aktör olarak girdiğinde rantçılığın, yolsuzluğun ve verimsizliğin ortaya çıkması kaçınılmazdır.[57] Devlete, kamu yararı için piyasaya girerek fiyatları etkileme yetkisinin tanınması, bu yetkinin kamu yararından ziyade yöneticilerin ve yakınlarının kısa vadeli çıkarları için kullanılmasına fırsat verecektir.[58]

Kalkınma ancak devletlerin ulusal ve küresel düzeyde piyasalardan çekilmesiyle mümkün olabilir. Bu bakımdan kamu iktisadi teşebbüslerinin özelleştirilmesi, uluslararası ticaretin serbestleştirilmesi, devletin ekonomiye müdahalesine karşı anayasal güvenceler getirilmesi gibi tedbirlerin savunulduğu görülür.[59]

Bu yeni dönemde hukuk, yöneticilerin tercihlerince şekillenecek bir kalkınma aygıtı olarak değil, piyasanın yöneticilerin keyfi hareketlerinden korunmasını sağlayacak bir denetleme aygıtı olarak düşünülmüştür. Yöneticilerin iradesi "hukukun üstünlüğü" ilkesiyle sınırlandırılmak istenmiştir. Önceki dönemde etkin olan hukuki pragmatizmin terk edilmesi ve biçimciliğe dönülmesi önerilmiştir.[60]

[54] David M Trubek ve Alvaro Santos (n 23) 5 vd.

[55] David Kennedy (n 20) 110.

[56] David Kennedy (n 20) 112.

[57] David Kennedy (n 20) 132.

[58] David Kennedy (n 20) 132 vd.

[59] David M Trubek, 'Developmental States' (n 24) 4.

[60] David Kennedy (n 20) 142.

2. Friedrich A. von Hayek'in Etkisi

Piyasalaşma dönemi üzerinde Hayek'in etkisi özellikle 'toplumsal düzenin kendiliğindenliği', 'merkezi planlamanın olanaksızlığı ve tehlikeleri' ve 'piyasanın topluma yayılmış durumda olan muazzam bir veri yığınını işlemekteki başarısı' hakkındaki tezleri üzerinden gerçekleşmiştir.

Hayek'e göre düzenler *taksis* ve *kozmos* olarak ikiye ayrılır.[61] *Taksis*, bir dış belirleyici tarafından oluşturulan yapay düzen, *kozmos* ise düzenin üyelerinin bireysel eylemlerinin dolaylı sonucu olarak ortaya çıkan kendiliğinden düzendir. Hayek, toplumsal düzenin *taksis* türünden bir düzen olduğu ve bir merkezden kurulup yönetilmeye müsait olduğu fikrinin Hobbes'tan Marx'a tüm modern düşünürlerde görüldüğünü iddia eder.[62] Ona göre bu fikir, küçük ölçekli toplumlar için geçerli olabilse de büyük karmaşık toplumlar açısından söz konusu olamaz. Büyük toplumlarda da idare ve adliye teşkilatı gibi *taksis* düzenlere elbette rastlanır ancak bu toplumların düzeni, büyük oranda *kozmos* türünden yani kendiliğinden bir düzendir.[63]

Toplumun kendiliğinden düzeninin temelinde, toplumun üyelerinin kendi bireysel amaçlarına ulaşmak için yaptıkları eylemler yer alır. Bireyler, genel olarak, bir düzen oluşturma amacıyla değil bireysel amaçlarla eylemde bulunurlar ancak bunlardaki ortaklaşmalar zamanla düzenin oluşmasına ve sonraki eylemler üzerinde buyurgan bir etki yaratmasına neden olur. Kırsalda bir patikanın oluşma süreci buna örnek verebilir.[64] Kimsenin bir patika oluşturma amacı yoktur, herkes kendi hedefine en verimli şekilde gitmek niyetiyle hareket eder ancak bu bireysel eylemler sonucunda bir patika oluşur ve bu patika sonradan o araziye gelenler üzerinde bir buyurgan etki yaratır. Hayek'e göre insanın yaşamını kolaylaştıran ve amaçlarında başarıya ulaşmasını sağlayan birçok toplumsal kurum böyle oluşmuştur.[65]

Bireysel eylemlerin toplumsal kurumlar üzerindeki belirleyiciliği, toplumsal kurumların bir merkezden yaratılmasını, şekillendirilmesini ve yönetilmesini imkânsız kılar. Devlet de dahil olmak üzere hiçbir merkezi yapı, toplumdaki milyonlarca bireyin ihtiyaçlarına, olanaklarına, yeteneklerine, güdülerine, amaçlarına, gelirlerine, zararlarına vs. ilişkin muazzam büyüklükteki veriyi toplama, işleme ve örgütleme olanağına sahip değildir.[66] Devletler bu işi yapmaya, yani bireylerin ihtiyaçlarını, amaçlarını, işlerini, gelirlerini, zararlarını merkezden belirlemeye kalktıklarında yolsuzluk, indirgemecilik ve verimsizlik kaçınılmaz olacaktır. Dahası, Hayek'e göre bu yolun sonu totalitarizme çıkmaktadır.[67]

Hayek'e göre topluma dağılmış bu veri ancak kendisiyle benzer karakterde olan bir düzenekle işlenip örgütlenebilir. Bu düzenek piyasadır. Piyasa da tıpkı toplumdaki bireysel veriler gibi topluma dağılmış merkeziyetsiz bir yapıdır. İşin aslı piyasa, bireysel eylemlerin toplumsal sonucu olarak ortaya çıkan *kozmos* türünde bir düzendir. Piyasa düzeni aynı anda birbirinden farklı bireysel amaçlara hizmet edebilir ve farklı bireysel amaçlar ile genel faydanın örtüştürülmesinde de işlevseldir. Piyasa verimli girişimleri ödüllendirirken, verimsizleri ayıklar. Bu işlevlerin merkezi planlamayla gerçekleştirilmesi mümkün değildir.[68]

3. Kurumsalcılığın Etkisi

1960 tarihli "Toplumsal Maliyet Problemi" başlıklı makalesinde Ronald H. Coase, hukuki düzenlemelerin iktisadi ilişkiler üzerindeki etkilerini incelemiştir. Bu makalede, sonradan Coase teoremi olarak anılacak

[61] Furkan Kararmaz, *Hayek'te Özgürlük, Zorlama ve Özgür Bir Toplumun Güvenceleri* (1. Bası, Adalet 2017) 10.

[62] Friedrich A Hayek, *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*, Atilla Yayla (çev), (1. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2012) 11.

[63] Sururi Aktaş, *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi* (1. Bası, Liberte 2001) 250.

[64] Eamon Butler, *Hayek*, Yusuf Ziya Çelikkaya (çev), (1. Bası, Liberte 2001) 22 vd.

[65] Sururi AKTAŞ (n 63) 12.

[66] Friedrich A Hayek, 'The Use of Knowledge in Society' (1945) 35(4) *The American Economic Review* 519, 520.

[67] Friedrich A Hayek, *Hukuk, Yasama ve Özgürlük* (n 62) 320.

[68] ibid 352.

şu görüşü ortaya koyar: İşlem maliyetleri[69] sıfırsa[70] ve mülkiyet hakları iyi tanımlanmışsa[71], dışsallıkların çözümünde taraflar arası pazarlıklar hukuki müdahaleden daha verimli sonuçlar doğurabilir.[72]

Coase'nin örneğini[73] basitleştirerek bu teoremi açıklayalım. Çiftçi A'nın hayvanları, arada bir, komşu çiftçi B'nin tarlasındaki ürünlere zarar veriyor olsun. Burada hukuken yapılması gereken A'nın B'ye bu zararı vermekten men edilmesidir. Zararın devamını önlemek için A'nın alması gereken tedbirlerin A'ya yıllık maliyeti 100 lira olsun, A bu tedbirleri almadığında zararın devamını önlemek için B'nin alması gereken tedbirlerin B'ye yıllık maliyeti de 50 lira olsun. Hiçbir tedbir alınmadığında da B'nin ürünlerinin yıllık 50 lira zarara uğrayacağını varsayalım. Bu halde A'yı bu zararı önlemek için tedbir almaya zorlayan bir hukuki müdahale A'ya 100 lira maliyet yaratırken B'yi 50 lira maliyetten kurtaracak ve toplamda 50 liralık bir maliyet yaratacaktır. Buna karşın A ve B aralarında bir sözleşme yaparak, bu tedbirleri B'nin alması karşılığında A'nın B'ye yıllık 70 lira ödemesini kararlaştırabilirler. Bu durumda (işlem maliyetlerini sıfır alırsak) B 20 lira kar etmiş olacak, A'nın maliyeti ise diğer senaryoya göre 30 lira düşmüş olacak ve toplamda 50 lira kar üretilmiş olacaktır. Hatta A ve B, hayvanların arada bir ürünlerine zarar vermesi karşılığında A'nın B'ye yıllık 70 lira ödeme yapacağı bir sözleşme de yapabilirler. Bu sözleşme de A'ya hukuki zorlama uygulamaktan daha verimli olacaktır.

Coase teoremi iki normatif önerme içermektedir. Bunlardan ilki, dışsallıkların çözümünde devlet müdahalesinin mutlak surette en verimli yol olmadığı, sözleşmelerin müdahalelerden daha verimli sonuçlar doğurabileceği önermesidir. İkinci önerme ise, birinci önermenin geçerli olabilmesi için işlem maliyetlerinin azaltılması ve mülkiyet hakkının iyi tanımlanmış olması gerektiğini ifade eder.

Coase, piyasanın çözüm üretme becerisinin devletten mutlak biçimde üstün olduğunu savunmamıştır ama piyasalaşma döneminin kamusal başarısızlık öyküsü içerisinde Coase teoremi böyle yorumlanmış ve devletin düzenleme yetkilerinin sınırlandırılması ve piyasanın serbestleştirilmesi taleplerinde destekleyici bir gerekçe olarak kullanılmıştır.[74]

İşlem maliyetinin düşürülmesinin ve mülkiyet hakkının iyi tanımlanmış olmasının kalkınma üzerindeki olumlu etkilerini vurgulayan diğer bir önemli isim Douglass C. North'tur. North'un *Batı Dünyasının Yükselişi* (1973-Robert Paul Thomas ile birlikte) ve *Kurumlar, Kurumsal Değişim ve İktisadi Başarı* (1990) adlı kitapları piyasalaşma döneminin ikinci on yılında "yönetişim" meselesinin ön plana çıkmasında etkili olmuştur.

North ve Thomas, *Batı Dünyasının Yükselişi* adlı eserlerinde Batı toplumlarının onuncu ve on sekizinci yüzyıllar arasındaki iktisadi dönüşümünü incelemişlerdir. Onlara göre bu süreçte Hollanda, İngiltere, İspanya ve Portekiz coğrafi keşiflerle benzer şekilde zenginleşmiş olmalarına rağmen bu zenginlik İspanya ve Portekiz'de geçici, İngiltere ve Hollanda'da ise kalıcı olmuştur. Yazarlar, bunun sebebinin ülkeler arası kurumsal yapı farklılıkları olduğunu iddia etmişlerdir.[75]

North ve Thomas'a göre büyümenin anahtarı etkin iktisadi örgütlenmedir. Kalkınmanın nedenleri olarak öne sürülen sermaye birikimi, ölçek ekonomisi, coğrafi keşifler, teknolojik buluşlar, sanayi devrimi, nitelikli

[69] İşlem maliyetleri sözleşme öncesi bilgi edinme sürecinden başlayan, sözleşme esnasındaki pazarlık süreçlerini de içine alan ve sözleşme sonrası uygulama, denetleme ve uyuşmazlık durumunda bunların giderilmesi süreçlerine kadar uzanan bir dönemde tarafların bu sözleşme için yaptığı maliyetlerdir.

[70] R H Coase, 'The Problem of Social Cost' (1960) 3 *The Journal of Law & Economics* 1, 8.

[71] ibid 19.

[72] ibid 18.

[73] ibid 2-3.

[74] Chantal Thomas, 'Law and Neoclassical Economic Development in Theory and Practice: Toward an Institutionalist Critique Of Institutionalism' (2011) 11-16 *Cornell Law School Research Paper* 967, 977 vd.

[75] Douglass C North ve Robert Paul Thomas, *The Rise of the Western World: A New Economic History* (1. Bası, Cambridge University Press 1973) 157.

işgücü gibi öğeler kalkınmanın nedenleri değil kalkınmanın kendisidir. Kalkınmanın nedeni bunların bir toplumda ortaya çıkmasını sağlayan kurumsal yapıdır.[76]

North özellikle mülkiyetin korunmasına ve sözleşmelerin uygulanmasına yönelik kurumları öne çıkarmıştır. Ona göre bunlar maliyetli işlerdir. Bu işleri gören kurumların yokluğunda piyasa aktörlerinin her birinin kendi işlemleri bakımından bu maliyetleri üstlenmeleri gerekir ve bu da piyasanın verimliliği üzerinde çok büyük bir olumsuz etki yaratır.[77] Sözgelimi aktörler kendi mülklerini kendileri korumak durumundalarsa bunun için kaynak ayırmaları gerekir, keza sözleşme ilişkilerinde karşı tarafın sözleşme öncesindeki ve sözleşme sürecindeki dürüstlüğünü ve sonrasındaki uyumunu kendileri güvenceye almak durumundalarsa bunun için de kaynak ayırmaları gerekir. Üstüne üstlük bu durum üretimde ve işlemlerde üstlenilecek riski yükseltir ve riskin gerçekleşme sıklığını da arttırır. Kısacası, iktisadi etkileşimleri düzenleyen ve öngörülebilirliği arttıran kurumların yokluğunda üretim ve işlem maliyetleri çok yüksektir ve piyasa verimsiz işlemektedir.

Kalkınma bakımından temel önemdeki resmi kurumlar, iyi yapılandırılmış mülkiyet hakları ve sözleşmelerin uygulanmasını güvenceye alan etkili bir adliye düzeneğidir.[78] Çalışkanlık, dürüstlük, özsaygı gibi gayrıresmi kurumlar da üretim ve işlem maliyetlerinin azaltılmasını destekler.[79]

Görüldüğü üzere, North toplumun kurumsal altyapısını toplumun kültürü ile aşağı yukarı aynı içlem ve kaplama sahip olacak şekilde tanımlamıştır. Bu kavramsal çerçeveyle ele alındığında 'hukuk ve kalkınma' sorunsalı, 'kültür ve kalkınma' sorunsalına doğru genişlemekte ve işlevselliğini büyük ölçüde yitirmektedir. Nitekim North'un toplumsal kurumlar incelemesi piyasalaşma döneminde de piyasa sonrasında da hukuk ve kalkınma çalışmalarında bütün genişliğiyle kullanılmamıştır. Bu çalışmalarda daha ziyade North'un, resmi kurumsal yapıların kalkınmadaki belirleyiciliği üzerindeki tezleri temel alınmıştır.[80]

4. Sosyalist Bloğun Çöküşü

1991'de Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte Soğuk Savaş Batı'nın zaferiyle sona ermiştir. Sosyalizm girişiminin Rusya'daki başarısızlığının etkileri sadece sosyalist bloktaki ülkelerle sınırlı kalmamış, Batı ülkelerinde de merkezi planlamayı ve devlet müdahalesini temel alan kalkınma modellerine yönelik eleştiriler güç kazanmış ve piyasa odaklı bakış açıları öne çıkmıştır.

Bu dönemde esas mesele Doğu Bloğu ülkelerinin kapitalizme geçişinin sağlanması olmuştur. Hukuk ve kalkınma alanının doksanlarda yeniden büyük bir canlılık kazanmasının temel nedeni de bu meseledir. Modernleşme dönemi hukuk ve kalkınma çalışmaları Latin Amerika, Afrika ve belirli Asya ülkelerine odaklanmışlardı. Piyasalaşma dönemi çalışmalarının odağında ise Orta ve Doğu Avrupa'daki eski sosyalist ülkeler yer almıştır.[81]

Sosyalist ülkelerde üretim araçları, doğal kaynaklar ve hizmet kuruluşları üzerindeki kamusal mülkiyet düzeninin tasfiye sürecinde yaşanan yolsuzluklar; siyasi istikrarsızlık, gelir dağılımı uçurumları, yaygın yoksulluk; demokratik hukuk düzenlerinin oluşturulmasındaki gecikmeler; kamuda şeffaflık ve hesap verebilirliğin sağlanamaması ve Batılı şirketlerin bu yeni pazarlara mümkün olan en verimli ve güvenceli koşullarda yayılma arzuları gibi etmenler birleşerek Batı ülkelerini ve özellikle uluslararası finans kuruluşlarını bu

[76] ibid 2.

[77] Douglass C North, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (1. Bası, Cambridge University Press 1990) 60.

[78] ibid 64 vd.

[79] ibid 138.

[80] Bkz Aşağıda Yönetişim (II B 4) ve Yeni Kalkınmacı Devlet (III C) başlıkları.

[81] Scott Newton (n 3) 188.

ülkelerin siyasi ve iktisadi yapılarının Batı'yla uyumlu hale getirilmesinde rol üstlenmeye itmiştir.[82]

B. Temel Öğeler

1. Uluslararası Finans Kuruluşları

Piyasalaşma döneminde kalkınmakta olan ülkelerin kaynak ihtiyacı başta Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu gibi uluslararası finans kuruluşları ve bu kuruluşların kalkınmakta olan ülkelerle yaptıkları 'teknik destek kredi anlaşmaları'yla sağlanmıştır. Bu anlaşmalar, yargı bağımsızlığı ve adliye idaresinden makroekonomik önlemler ve bankacılık düzenlemelerine kadar uzanan bir alanda yenilikler öngörmektedir.[83] Ulusal yönetimler bu kuruluşlarla masaya oturmuş ve mali destek alabilmek için onların 'yapısal uyum' paketlerini yürürlüğe koymak durumunda kalmışlardır.[84]

2. Washington Uzlaşısı

Washington merkezli uluslararası finans kuruluşlarının kalkınma tasarılarını ve yapısal uyum paketlerini temellendiren siyasalarda bir ortaklaşma görülür.[85] İşin aslı, bu kuruluşlar arasında belirli bir tarihte oluşturulmuş Washington Uzlaşısı adında bir resmi belge yoktur. Bununla birlikte örtülü bir uzlaşının varlığına işaret eden söylem ve eylem benzerliklerinden hareketle böyle bir yakıştırma yapılmış ve benimsenmiştir. Washington uzlaşısı tabirinin mucidi John Williamson'a göre bu ortak siyasalar şunlardır;

- Mali disiplin,
- Kamu harcamalarının eğitim, sağlık ve altyapı alanlarına yönlendirilmesi,
- Marjinal vergi oranlarının düşürülmesi ve vergi tabanının genişletilmesi,
- Faiz oranlarının serbestleştirilmesi,
- Rekabetçi döviz kuru,
- Ticaretin serbestleştirilmesi,
- Doğrudan yabancı yatırımların serbestleştirilmesi,
- Özelleştirme,
- Kuralsızlaştırma (*deregulation*),
- Mülkiyet haklarının güvence altına alınması.[86]

Burada modernleşme dönemi kalkınma anlayışından kökten bir kopuşla karşılaşıyoruz. Modernleşme dönemi kalkınma yaklaşımlarında bir ülkenin iktisadi yaşamı belirli girdi ve çıktılardan oluşan bir üretim döngüsü olarak kavranmıştır. Orada iki temel hedef vardır: girdileri arttırmak ve döngüyü hızlandırmak. Bu hedefleri gerçekleştirilmesinden devlet sorumludur, zira kalkınmakta olan ülkelerde bu işi ancak devlet yapabilir.

Neo-liberal dönemde ise iktisadi yaşam, üretim döngüsü olarak değil piyasa döngüsü olarak kavranır ve ulusal bir şey olarak düşünülmez.[87] Devletin görevi ülkeyi doğrudan kalkındırmak değil piyasanın işleyişini ve küresel iktisadi düzenle bütünleşmesini kolaylaştırmaktır. Ülkeler iktisadi aktörler değildir. Kişiler ve şirketler iktisadi aktörlerdir. Bunlar işlem maliyetlerini gözeterek en verimli olan ülkelerde iş yapar ve kay-

[82] Brian Z Tamanaha (n 52) 226.

[83] Alvaro Santos, 'The World Bank's Uses of the "Rule of Law" Promise in Economic Development' iç David M Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006) 282.

[84] David Kennedy (n 20) 131.

[85] David M Trubek, 'Rule of Law' (n 2) 84 vd.

[86] John Williamson, 'What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?' (2000) 15(2) *The World Bank Research Observer* 251, 252 vd.

[87] David Kennedy (n 20) 129.

naklarını orada değerlendirirler. Devletler ülkelerini böylece -dolaylı olarak- kalkındırır. Bunun olabilmesi için devletler ithal ikamesi, kur kontrolü, taban-tavan fiyat uygulamaları gibi kötü alışkanlıklarını bırakmalı;[88] popülist kamu harcamalarına son verilmeli; arpalığa dönmüş kamu iktisadi teşebbüsleri özelleştirilmelidir.[89]

3. Hukukun Üstünlüğü

Washington uzlaşısının kalkınmakta olan ülkelerin hukuk sistemlerini şekillendirme sürecinde, uluslararası finans örgütlerinin kredi destek (*stand-by*) anlaşmalarının yanı sıra "hukukun üstünlüğü" projeleri de etkili olmuştur. Bu projeler özellikle eski Sovyet ülkelerinde hayata geçirilmiştir.[90] Bu ülkelerde piyasa düzeninin kurulmasında "hukukun üstünlüğü" meşrulaştırıcı bir söylemsel öğe teşkil etmiştir.[91] 1990'larda sadece Dünya Bankası tarafından 330 ayrı "hukukun üstünlüğü" projesinin gerçekleştirildiği ve bunlara yaklaşık üç milyar dolarlık bir kaynak harcandığı belirtilmektedir.[92]

"Hukukun üstünlüğü", dönemin kalkınma projelerinin savsözü olarak karşımıza çıkar. Ancak bu ilke, söylemde çok farklı içeriklere bürünebilmiştir. Dünya Bankasının 1992'de yayımladığı bir kitapçıkta bu ilkenin içeriği şöyle ifade edilmiştir:

"(a) önceden bilinen bir kural dizgesinin bulunması, (b) kuralların bilfiil uygulanıyor olması, (c) kuralların uygulanmasını güvenceye alan düzeneklerin bulunması, (d) uyuşmazlıkların, kararları bağlayıcı nitelikte olan bağımsız yargı birimlerince çözülmesi, (e) kurallar amaçlarına hizmet edemez hale geldiğinde onları değiştirmek için belirli usullerin bulunması."[93]

Buradaki tanıma göre, "hukukun üstünlüğü" ilkesi, özetle, ülkelerin önlemlerle değil yasalarla yönetilmesi anlamına gelmektedir. Önceki dönemin pragmatist ve sosyalist devlet anlayışlarında yer tutan müdahalecililiğin tasfiyesinde bu ilke önemli bir rol oynamıştır.[94]

Bankanın 2002 yılında yayımladığı bir çalışmada ise hukukun üstünlüğünün koşulları şöyle belirtilmiştir:

"(i) devletin yasayla bağlı olması, (ii) toplumdaki her kişinin yasa önünde eşit muamele görmesi, (iii) her bireyin insan onurunun hukukça tanınıyor ve korunuyor olması, ve (iv) adalete erişimin herkese açık olması."[95]

Alıntılanan iki metinde de "hukukun üstünlüğü" terimi kullanılmakla birlikte bu terimle iki farklı kavrayışın ifade edildiği açıktır. Dünya Bankası 90'ların başında daha biçimsel bir "hukukun üstünlüğü" kavrayışını temel almış görünmektedir. Bu haliyle hukukun üstünlüğü usuli ve neredeyse siyaset-dışı bir meseledir. Buna göre hukukun üstünlüğü, soya dayalı bir kast düzeninin olduğu bir kraliyette de eşitlikçi bir demokraside de aynı düzeyde sağlanabilir. 2000'lerin başına geldiğimizde ise bu ilkeye siyasi bir içeriğin eklendiğini görürüz. Alıntılanan ikinci metindeki tarife göre artık hukukun üstünlüğü ancak eşitliğin ve temel insan haklarının tanınıp korunduğu bir ülkede söz konusu olabilir.

Dünya Bankası'nın söylemlerinde "hukukun üstünlüğü" ilkesinin kullanılış tarzlarını inceleyen Santos'a göre bu ilkenin içeriğindeki esneklik, birbiriyle tutarsız uygulamaların meşrulaştırılmasında işlevsel olmuş

[88] David Kennedy (n 20) 130.

[89] Charles F Sabel, 'Bootstrapping Development: Rethinking the Role of Public Intervention in Promoting Growth' (2004) *Protestant Ethic and Spirit of Capitalism Conference* 3. <https://charlessabel.com/papers/bootstrapping%20deve%20send5.pdf>. Erişim Tarihi 02 Ocak 2024.

[90] John K M Ohnesorge (n 53) 243.

[91] Alvaro Santos (n 83) 267.

[92] David M Trubek, 'Rule of Law' (n 2) 74.

[93] The World Bank, *Governance and Development* (1. Bası, The World Bank 1992) 28 vd.

[94] Scott Newton (n 3) 191.

[95] The World Bank, *Legal and Judicial Reform: Observations, Experiences and Approach of the Legal Vice Presidency* (1. Bası, The World Bank 2002) 1.

ve Banka'nın iktisat ile siyaset arasında yer aldığı farz edilen çizgi üzerinde rahatça hareket edebilmesini sağlamıştır.[96]

4. Yönetişim

Yönetişim kuramının ortaya çıkışı kamusal başarısızlık olgusunun dolaylı sonuçlarından biridir. Piyasalaşma döneminin başlarında kamusal başarısızlığa çare olarak devletin iktisat alanından çıkması, piyasanın serbestleştirilmesi ve yabancı yatırımların ülkeye çekilmesi önerilmişti. Bu öneri, özellikle eski Sovyet ülkelerinin kapitalizmle uyumunun sağlanması süreçlerinde hayata geçirilmek istense de beklenen kalkınma sonuçlarını doğuramamıştır. Birçok ülkede özelleştirme ve kuralsızlaştırma süreçleri neticesinde özel sektörün güçlenip kamunun zayıflaması, sadece iktidara erişimi olan seçkin azınlığın işine yaramış geniş halk kesimlerinin sosyal hakları budanmış hatta kimi durumlarda mülkiyet hakları da tehlikeye girmiştir.[97] Son tahlilde, kamusal kaynaklar belirli bir azınlığın elinde atıl servet olarak toplanmıştır. Böylece kamusal başarısızlığa piyasa başarısızlığı da eklenmiş, hem gelir adaletsizliği artmış hem de toplum verimsizleşmiştir.

Dünya Bankası'na göre bu başarısızlıkların sebebi, bu toplumlarda serbest piyasa ekonomisinin verimli işlemesini sağlayacak kurumsal altyapının bulunmamasıdır. Kurumsal altyapı eksiklikleri nedeniyle mali disiplinsizlik, denetimsizlik, idarenin keyfi müdahaleleri, iktisadi siyasaların öngörülemezliği, yolsuzluk, israf gibi olumsuzluklar ortaya çıkmış ve bunlar piyasanın verimli işlemesini engellemiştir.[98] Yönetişim kuramı, bu sorunlara yönelik kapsamlı bir çözüm olarak öne sürülmüştür.

Dünya Bankası'nın 1992 yılında yayımladığı *Yönetişim ve Kalkınma* başlıklı kitapçık, piyasalaşma dönemi kalkınma çalışmalarının ikinci on yılının gündemini belirlemiştir. Bu kitapçığa göre piyasanın verimli olabilmesi için etkin, şeffaf, öngörülebilir ve hesap verebilir bir kamu yönetimine ihtiyaç vardır.[99]

Dönemin Dünya Bankası Küresel Yönetişim Birimi Müdürü Daniel Kaufmann, yönetişimi bir ülkede iktidarın uygulanış biçimini belirleyen gelenek ve kurumlar olarak tanımlamıştır.[100] Bu da temelde devlet erklerinin göreve geliş, görevi devrediş ve denetleniş biçimini, devletin iyi siyasalar üretme ve uygulama kapasitesini ve yurttaşların devlete ve diğer toplumsal kurumlara güven düzeyini içermektedir. Kalkınma bağlamında yönetişim "bir ülkenin iktisadi ve toplumsal kaynaklarının kalkınma amacıyla yönetilmesinde iktidarın kullanılış tarzı" olarak tanımlanmıştır.[101]

İyi yönetişimin temel öğeleri şöyle özetlenebilir;

- Mülkiyet: Mülklerin atıl servet olmaktan çıkıp yatırım sermayesine dönüştürülebilmesi kalkınma için bir zorunluluktur. Özellikle taşınmazlar üzerinde bireysel mülkiyetin belirlenmiş ve korunuyor olması gerekir. Mülkler piyasa işlemlerine doğrudan veya güvence olarak konu edilebilmelidir.[102]
- Sözleşmeler ve borçlar hukuku: Kalkınmakta olan birçok ülkede sözleşme hukuku yeterince gelişmediği için sözleşme ilişkileri gayriresmi ve kişisel güvencelerle yürütülmekte ve bu da öngörülemezliğe neden olmaktadır. Sözleşmeler biçimselleştirilmeli ve resmileştirilmelidir. Kural-temelli ve gayrişahsi bir sözleşme hukuku oluşturulmalıdır. Çok çeşitli varlık türlerinin sözleşmelere teminat olarak gösterilebilmesine olanak tanınmalıdır.[103]

[96] Alvaro Santos (n 83) 258 vd.

[97] The World Bank, *Legal* (n 95) 1.

[98] The World Bank, *Governance* (n 93) s. 4.

[99] The World Bank, *Governance* (n 93) önsöz.

[100] Daniel Kaufmann, Aart Kraay ve Pablo Zoido-Lobaton, *Governance Matters* (1. Bası, The World Bank 1999) 1.

[101] The World Bank, *Governance* (n 93) s. 3.

[102] John K M Ohnesorge (n 53) 247.

[103] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock (n 13) 903.

- Fikri mülkiyet: Hem yerel teknolojik araştırmaları teşvik eden hem de yabancı buluş sahiplerinin bilgilerinin ülke içinde meşru olarak kullanılabilmesini sağlayan bir fikri mülkiyet hukuku oluşturulmalıdır.[104]
- Rekabet: Piyasanın verimli olanı ödüllendirebilmesi adil rekabet ortamının sağlanmış olmasına bağlıdır. Rekabeti bozan monopol, oligopol gibi olgular atalete ve verimsizliğe neden olarak ülkenin kalkınmasını engeller. Bu nedenle adil rekabeti gözeten etkin bir rekabet rejimi oluşturulmalıdır.[105]
- Şirketler: Küçük ve orta ölçekli şirketlerin kurulması kolaylaştırılmalıdır. Şirketlerde azınlık paylara sahip ortakları büyük ortaklara karşı koruyan; yönetim ve pay sahipliğinin ayrı olduğu durumlarda da pay sahiplerini pay sahibi olmayan yönetim organlarına karşı koruyan bir şirketler hukuku oluşturulmalıdır.[106]
- İcra-iflas hukuku: Alacaklıların hakları başta olmak üzere tüm piyasa düzeninin kural-temelli ve gayrişahsi işleyişini güvenceye alan ve temerrüt halinde teminatların tasfiyesini hızlandıran bir icra hukukuna ihtiyaç vardır. İflas hukuku, piyasanın verimliliğinin güvencesidir. Verimli çalışmayan firmaların piyasadan elenmesi ve verimliliğin ödüllendirilmesi ancak iyi işleyen bir iflas hukukuyla mümkündür.[107]
- Uyuşmazlık çözümü: "Kullanıcı dostu" ve düşük maliyetli bir adliye düzeneği, kalkınma süreçlerinde işlem maliyetlerinin en aza indirilmesini sağlayacaktır. Bunun yanında, arabuluculuk ve tahkim gibi adliye dışı uyuşmazlık çözümlerine de yer verilmelidir.[108]
- Uluslararası tahkim: Uluslararası ticaretin düzenli ve istikrarlı işlemesi için ulusal ticaret hukuklarının yanında ve gerektiğinde bunları devre dışı bırakabilecek şekilde uluslararası tahkim kararlarının uygulanabilirliği sağlanmalıdır.[109]
- Anayasa: Verdiği yetkilerle devletin iyi yönetişim işlevlerini etkin bir şekilde yapmasını sağlayan ama getirdiği sınırlamalarla da iktidarın suiistimalini ve keyfi müdahaleleri engelleyen bir anayasal düzen oluşturulmalıdır.[110]
- Yasa aktarımı: Modernleşme döneminde olduğu gibi piyasalaşma döneminde de yasa aktarımı kalkınmanın araçlarından biri olarak görülmüştür. Uygulandığı ülkelerde iyi sonuçlar veren düzenlemelerin ya da yasamaya ilişkin yöntemsel yaklaşımların 'en iyi uygulama' (*best practice*) modellerine dönüştürülmesi ve diğer ülkelere aktarılması önerilmektedir.[111]
- Vergi hukuku: Vergi tabana yayılmalı, sermayenin piyasaya yönelmesini engelleyecek ya da yatırımcıyı yıldıracak türden yükümlülükler getiren veya usuller öngören vergi düzenlemeleri yapılmamalıdır.[112]
- İdare hukuku: Kamuda yolsuzluğu ve rantçılığı engelleyecek, şeffaflığı ve öngörülebilirliği arttıracak türden bir idare hukukuna ihtiyaç vardır. İdari bürokrasinin mesleki açıdan yetkin, etik açıdan bilinçli ve gündelik siyasi etkilerden uzak olması yönetişime ilişkin tüm diğer önerilerin sonuç verebilmesinin koşulunu oluşturur.[113]

[104] John K M Ohnesorge (n 53) 248.

[105] John K M Ohnesorge (n 53) 249.

[106] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock (n 13) 903.

[107] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock (n 13) 903.

[108] Bilge Bingöl Schrijer, 'Hukuk ve Kalkınma İlişkisi Açısından Araçsallaştırılmış Kalkınma Faaliyeti', (2023) 25(1) *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23, 31.

[109] David Kennedy (n 20) 131 vd.

[110] John K M Ohnesorge (n 53) 248.

[111] Scott Newton (n 3) 189 vd.

[112] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock (n 13) 903.

[113] John K M Ohnesorge (n 53) 248.

5. Doğrudan yabancı yatırımlar

Piyasalaşma dönemi küreselleşmeyle eş zamanlı gerçekleştiğinden bu dönemde doğrudan yabancı yatırımlarda büyük bir artış gözlemlenmiştir. 1987 yılında kalkınmakta olan ülkelerin aldığı doğrudan yabancı yatırımların toplamı (1996 kuruyla) 20 milyar doları geçmezken 1996'da bu meblağ altı katına çıkarak 120 milyar dolara yaklaşmıştır.[114] Bu dönemde kalkınmakta olan ülkelerin temel hedefi bu yatırımları kendi ülkelerine çekmektir.

Yukarıda Washington uzlaşısı, hukukun üstünlüğü ve yönetişim başlığı altında yer verilen hukuki ve idari reformların esas amacı bu yabancı yatırımlardan ülkenin aldığı payı arttırmaktır. Bu reformlar sayesinde ülkede ortaya çıkacak siyasi istikrar ortamının, mülkiyet ve sözleşmelerle ilgili güvencelerin, bağımsız yargısal denetimin ve vergi kolaylıklarının yabancı yatırımcılara güven vererek ülkenin cazibesini arttıracağı düşünülmüştür.[115]

C. Eleştiriler;[116]

1. Tutarsızlık

Piyasalaşma dönemini değerlendiren yazarların ortaklaştığı eleştiri konularından biri bu dönemin söylem ve uygulamalarındaki tutarsızlıklardır. Hayek, Coase, North, Washington uzlaşısı, Yönetişim, Hukukun Üstünlüğü... Bu öğelere baktığımızda piyasalaşma dönemi kalkınma anlayışının çeşitli kaynaklardan beslenen ve çeşitli alanlara yayılan öneriler içeren epey yoğun içerikli bir tasarı olduğu söylenebilir. Chantal Thomas, bu yoğun içeriğin bir kuramsal zenginlikten ziyade bir kuram karmaşası oluşturduğunu öne sürmüştür. Ona göre bu karmaşa nedeniyle çoğu zaman amaçlar ve araçlar birbirine karışmıştır.[117]

Thomas'a göre "en iyi uygulama" modellerinin kalkınmakta olan ülkelere aktarımını temel alan bir hukuk ve kalkınma yaklaşımında sivil toplumun etkinleştirilmesi, demokratik katılım düzeyinin yükseltilmesi gibi hedeflerin bulunması çelişki arz etmektedir.[118] Trubek de benzer çelişkileri vurgulamıştır. Ona göre de bu dönemde hem iktidarın sınırlandırılması hem de demokrasinin güçlendirilmesi savunulmuştur. Keza bir yandan demokratik katılım savunulurken bir yandan da hiçbir demokratik temeli olmayan yapısal uyum paketlerinin önerilmesi çelişki arz etmektedir.[119]

2. 'Yapısal Uyum'suzluk

Sovyet sonrası Doğu Avrupa'da uzun süre çalışmış ve Ukrayna Parlamentosu Yabancı Danışmanlar Kurulu'nun da başkanlığını yapmış olan John Hewko, kalkınma süreçlerinde Batı destekli yapısal uyum tasarılarının yerel yönetici seçkinler tarafından baltalandığını ifade etmektedir.[120] Yöneticiler yeni yasama süreçlerinde ulusal kalkınmadan ziyade kendi dar yandaş çevrelerine kaynak aktarımına yönelmişlerdir. Hewko'ya göre kalkınma tasarıları hazırlanırken uluslararası finans örgütlerinin ülkelerin iş insanları ve ülkede iş yapmak isteyen yatırımcılarla değil de ülke yöneticileriyle masaya oturmaları bu sorunun temelinde yatmaktadır.

---

[114] Jeswald W Salacuse, 'Direct Foreign Investment and the Law in Developing Countries' (2000) 15(2) *ICSID Review - Foreign Investment Law Journal* 382, 382.

[115] ibid 386 vd.

[116] Piyasalaşma dönemine yönelik eleştiriler, piyasa-sonrası dönemde ön plana çıkan kalkınma yaklaşımlarının kurucu fikirlerini oluşturur. Ayrıca piyasa-sonrası dönemin tarihsel arka planında yer vereceğimiz 'Asya Mucizesi' de piyasacı kalkınma yaklaşımlarına yönelik eleştiriler için önemli bir zemin oluşturmuştur. Bu nedenle sonraki bölümde tekrara düşmemek için çalışmanın bu kısmında bu dönemin anlayış ve uygulamalarına yönelmiş tüm eleştiriler ele alınmayacaktır.

[117] Chantal Thomas, 'Institutionalism' (n 74) 1004.

[118] Chantal Thomas, 'Re-reading Weber' (n 12) 96 vd.

[119] David M Trubek, 'Rule of Law' (n 2) 89.

[120] John Hewko, 'Foreign Direct Investment: Does the Rule of Law Matter?' (2002) 26 *Carnegie Endowment Working Papers* 13. <https://carnegieendowment.org/2002/04/15/foreign-direct-investment-does-rule-of-law-matter-pub-8978> Erişim Tarihi 03 Şubat 2024.

Hewko, ticaret hukuku başta olmak üzere iktisadi ilişkileri düzenleyen hukuk alanlarının yeniden düzenlenmesinin küçük adımlarla ilerleyen ve onlarca yıla yayılan bir süreç olarak görülmesi gerektiğini söyler. Bu süreçte her ülke birçok deneme-yanılma-yeniden deneme döngüsü yaşayarak kendi koşullarına göre sürekli ayarlamalar yapmalı ve kendisi için en uygun düzeni oluşturmalıdır.[121] "En iyi uygulama" modellerinden oluşturulmuş tek-biçimci ve geniş kapsamlı reform tasarılarının ülkeye birden nakledilmesi aslında çok fazla deneme-yanılma-yeniden deneme döngüsünün aynı anda başlatılması anlamına gelmektedir. Bu da sorunların düğümlenmesine ve kalkınma güdüsünün zayıflamasına neden olmaktadır.

III. Piyasa-Sonrası Dönem

Hukuk ve kalkınma çalışmalarının ilk iki döneminde çeşitli dönem içi tartışmalar ve fikir ayrılıklarıyla karşılaşılmıştır. Ancak her iki dönemi kendi içinde kuramsal olarak birleştiren tanımlar ve uygulamada ortaklaşma sağlayan genel yönelimler mevcuttur. Üçüncü dönemde ise böyle genelleşmiş ve dönemi birleştiren tanımlar ve yönelimlerle karşılaşmayız.

Bununla birlikte, üçüncü dönemdeki çalışmaların içeriğini olumsuz anlamda belirleyen bir ortak öğe bulunmaktadır. Bu öğe piyasa eleştirisidir. Bir önceki dönemin piyasa-odaklı ve devleti dışlayan yaklaşımını eleştirmek bakımından üçüncü dönem çalışmaları ortaklaşırlar. Bu nedenle bu dönemin "piyasa-sonrası dönem" olarak adlandırılması uygun olacaktır.

Piyasa eleştirisi daha önceki dönemlerde de sol düşünce içinde her zaman mevcut olmuştur. Bu döneme kadar hariçten gelen bu eleştirinin bu dönemde artık ana-akımda kendine yer bulduğunu görürüz.[122] Akademik çalışmalarda da uluslararası finans örgütlerinin metinlerinde de devletin desteği ve müdahalesi olmadıkça piyasanın kalkınma hedeflerini gerçekleştiremeyeceği görüşü ağırlık kazanmaktadır. Dünya Bankası, Washington Uzlaşısı öğretisini -en azından söylem düzeyinde- bir kenara bırakmış ve serbest piyasanın toplumsal adaletsizliklere yol açmaması için kamusal tedbirler alınması ve kalkınmanın yeniden tanımlanması için çalışmalar yapmaya başlamıştır.

Kalkınmanın tanımı ve yöntemi konusunda ise bu dönemde bir ortaklaşma söz konusu değildir. Bununla birlikte iki temel yaklaşım belirlemek mümkündür. Birinci yaklaşımın kaynağında Amartya Sen'in "özgürlük olarak kalkınma" kuramı ve Dünya Bankası'nın bu kuramdan esinlenerek oluşturduğu "Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi" yer alır. Bu yaklaşım etik odaklıdır. Burada 'kalkınma' salt iktisadi bir terim olmaktan çıkmış ve eğitim, sağlık, toplumsal cinsiyet, çevrenin korunması, gelir adaleti, demokratik katılım, temel haklar gibi birçok alandaki iyileştirmeleri de kapsayan bir kavrama dönüşmüştür.

Piyasa-sonrasında öne çıkan ikinci yaklaşımda Dani Rodrik'in çalışmaları belirleyici olmuştur. Bu yaklaşım etikten ziyade veri odaklıdır ve kalkınma terimini iktisadi kalkınma olarak görmeye devam eder. Modernleşme ve piyasalaşma dönemlerinin hataları ve 'Asya Mucizesi'ni olanaklı kılan doğrular üzerinden hareket ederek devlet-piyasa işbirliğini savunan ve her ülkenin kendi bağlamına uygun kalkınma siyasaları oluşturması gerektiğini iddia eden bu yaklaşım "Yeni Kalkınmacı Devlet" yaklaşımıdır.

Bu iki yaklaşım aynı tarihsel bağlamda ortaya çıkmıştır. Ancak görüldüğü üzere bunlar tanımlar ve yöntemler bakımından birbirinden ayrılmaktadır. Bu nedenle çalışmamızın bu bölümünde bu yaklaşımların ortak tarihsel çerçevelerini ortaya koyduktan sonra bunları ayrı ayrı inceleyeceğiz.

[121] ibid 11.

[122] David M Trubek ve Alvaro Santos (n 23) 13.

A. Tarihsel Çerçeve

1. Piyasa Başarısızlığı

2000'li yıllara gelindiğinde, Washington Uzlaşısı'nda somutlaşan neo-liberal kalkınma modelinin uygulandığı ülkelerin kalkınamadıkları, aksine yoksullaştıkları görülmüştür.[123] Piyasalaştırma siyasalarının büyük bir hızla yürürlüğe konduğu 1990-2000 yılları arasında Rusya'nın gayrisafi milli hasılası yarı yarıya düşmüş ve Gini katsayısı ölçeğinde gelir adaletsizliği iki katına çıkmıştır. Tüm çabalara rağmen piyasa güçlenememiş, işlem maliyetleri düşürülememiş, tekellerin ve oligopollerin önüne geçilememiştir. Öyle ki, 90'ların sonunda Rus halkı temel ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma gelmiştir.[124] Buna karşın neo-liberal siyasaların ve yabancı uzmanların uğramadığı Çin'in gayrisafi milli hasılası bu on yıllık dönemde iki katına çıkmıştır.[125]

Piyasa başarısızlığının iki önemli sonucu vardır. Birincisi piyasaya ve dolayısıyla Washington uzlaşısına ve bu uzlaşıyı oluşturup yürürlüğe koyan uluslararası finans kuruluşlarına olan güvenin sarsılmasıdır. İkinci önemli sonuç ise kalkınma açısından devletin düzenleyici rolünün öneminin yeniden görülmesidir.[126]

Bu bakımdan hukuk ve kalkınma çalışmalarının ilk iki bölümünü diyalektik bir sürecin aşamaları olarak düşünebiliriz. Modernleşme döneminde devlete çok büyük görevler yüklenmiş ancak devlet bu görevlerin altından kalkamayınca piyasalaşma döneminde devleti tamamen dışlayan ve tüm kalkınma görevlerini piyasa yükleyen bir yaklaşım ortaya koyulmuştur. Ancak piyasa da bu görevlerin altından kalkamamıştır. Böylece bu iki aşırı ucun da sonuç vermeyeceği görülmüş ve üçüncü dönemde orta yolcu yaklaşımlar öne çıkmıştır. Devletin de piyasanın da kalkınma için önemli görevler üstlenmesi gerektiği düşünülmüş ve devlet-piyasa işbirliğini arttırmaya yönelik model arayışlarına girilmiştir.

2. Tek-Biçimci Kalkınma Tasarımlarının Başarısızlığı

Modernleşme döneminde de piyasalaşma döneminde de kalkınma çalışmalarında evrensel bir kalkınma tasarımı oluşturmak ve bunu küreye yayarak tüm ülkeleri kalkındırmak hedeflenmişti. Modernleşme döneminde bu model daha önce Batı'yı kalkındırmış olan rasyonel, pragmatist ve legalist hukuk ve bürokrasi düzeniydi. Piyasalaşma döneminde ise bu evrensel tasarım Washington Uzlaşısı'nda ifadesini bulmuştu.[127] İnsanlık çizgisel bir doğrultuda ilerlemekteydi, kalkınmanın tek bir yolu vardı ve tüm toplumlar ancak bu yolu izlerlerse kalkınabilirlerdi. Margaret Thatcher'ın ünlü sözcesiyle "başka seçenek yok"tu.[128]

İlk iki dönemin kalkınma araştırmaları özeleştiriden yoksun, tek-biçimci ve oryantalisttiler. Laura Nader, bu dönemin "Batı'da olup da Doğu'da eksik olan şey" bakış açısıyla malul olduğunu belirtmektedir.[129] Piyasa sonrası dönemde bu tutumun zayıfladığını görüyoruz. Amartya Sen'de de Dani Rodrik'te de böyle bir tutum görülmemektedir. Sen, insani yapabilirlikler üzerinden ilerlemekte, bu bağlamda belirli başlıklarda Hindistan'ın bazı bölgelerinin ABD'nin bazı eyaletlerinden daha kalkınmış olduğunu iddia edebilmektedir. Rodrik ise kamunun öğrenme, deneme, uyum sağlama, yeni girişimlerin risklerini dengeleme olanaklarını ve piyasanın buluş ihtiyacının giderilmesinde kamunun katkı sunma yollarını odağa almaktadır, Doğu-Batı ayrımı olmadan başarılı örnekleri temel alarak önerilerde bulunmaktadır.

[123] David M Trubek ve Alvaro Santos (n 23) 5 vd.

[124] John K M Ohnesorge (n 53) 271.

[125] David Kennedy (n 20) 151.

[126] David Kennedy (n 20) 151.

[127] David M Trubek ve Alvaro Santos (n 23) 17.

[128] Margareth Tatcher, 'Speech to Conservative Women's Conference' (21 Mayıs 1980) <https://www.margaretthatcher.org/document/104368> Erişim Tarihi 28 Mart 2024.

[129] Laura Nader, 'Promise or Plunder? A Past and Future Look at Law and Development' (2007) 7(2) *Global Jurist* 1, 2.

Modern ve piyasacı dönemlerde gördüğümüz tek-biçimci kalkınma anlayışı üçüncü döneme aktarılmamıştır. Piyasa-sonrası dönemde, kalkınmanın tek bir yolunun olmadığı, her ülkenin kendi kaynakları, kültürü ve kurumsal yapısına göre bir yol belirlemesi gerektiği düşüncesi güç kazanmaktadır. Bu dönemin kalkınma yaklaşımları yerele, bağlama ve somut sorunlara odaklanma eğilimindedir.[130]

3. Uluslararası Finans Örgütlerinden Kaçış

Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun kalkınma programları ve yapısal uyum anlaşmaları "acı reçeteler" olarak anılmaktadır.[131] Özellikle IMF, kalkınmakta olan ülkeler açısından hiçbir zaman sevimli bir kurum olarak görülmemiş ve ülkelerin mali bunalımları artık aşılamaz noktaya geldiğinde IMF ile anlaşmak zorunda kalınmıştır. Bu anlaşmaların imzalanması da ülkelerin başkanları veya başbakanları açısından onur kırıcı olmuştur. Gabriel Garcia'ya göre, mahcup bir başbakan ve gülümseyen IMF genel müdürünün yapısal uyum anlaşması imzalarken çekilen görüntüleri 90'ların görsel imgelerinden birini oluşturmaktadır.[132]

Bu olumsuz imgenin üzerine bir de yapısal uyum izlencelerinin başarısızlıkları eklenince bu örgütler, dışarıdan ve içeriden yoğun eleştiriler almıştır. Dışarıdan eleştirenler yapısal uyum izlencelerinin ülkelerin egemenlik haklarını ihlal ettiğini, ülkeleri kalkındırmaktan çok yabancı yatırımcılar için erişilebilir ve elverişli birer piyasa haline getirmeye ve uluslararası aktörlerin alacaklarının tahsilini kolaylaştırmaya hizmet ettiğini belirtmişlerdir. İçeriden eleştirenler ise Washington Uzlaşısı'nın duyarsızlık ve yetersizliklerine dikkat çekmiş ve daha kapsayıcı bir kalkınma anlayışı için öneriler ortaya koymuşlardır.[133]

Sonuç olarak 2000'lerin ortalarından itibaren kalkınmakta olan ülkelerin uluslararası finans kuruluşları ile aralarına mesafe koymaya başladığı görülmektedir.[134] Ülkeler bu kuruluşlara bağımlı olmaksızın finansal krizleri atlatabilmek için döviz rezervlerini arttırmaya yönelmiş; bölgesel forumlar ve ikili takas (*swap*) anlaşmaları yapmaya başlamışlardır.[135]

Uluslararası finans kuruluşlarının başarısızlığı ve ülkelerin bunlardan uzaklaşması, bu kuruluşların da kendi içinde bir bunalım yaşamasına neden olmuştur. Ancak bu kuruluşlar bunalımı aşmak için yeni iktisadi kalkınma yaklaşımları geliştirmek yerine siyasete ve etiğe yönelmişlerdir. İktisadi alanda kaybettikleri meşruiyetlerini etik meşruiyet kaynaklarına yaslanarak telafi etme eğiliminde olmuşlardır. Yirminci yüzyılın sonlarında insan hakları söyleminin kazandığı küresel yetke bu örgütler için de iyi bir sığınak olmuştur. İnsan hakları vurgusu en azından söylem düzeyinde önemli bir dönüşüm yaratmıştır. Buradan itibaren bu kuruluşların tasarı-temelli destekten siyasa-temelli desteğe yöneldiği görülmektedir.[136] Böylece kalkınmanın iktisadi büyümeden, daha fazlasını ifade ettiği görüşü ana akıma dönüşmüştür. Uluslararası finans kuruluşlarının kalkınma tanımları yoksullukla mücadele, sağlık hizmetlerine ve eğitime erişim, cinsiyet eşitliği gibi konuları da kapsayacak şekilde genişlemiştir.[137]

---

[130] David Kennedy (n 20) 156.

[131] Mahfi Eğilmez, 'Acı Reçete' (*Kendime Yazılar*, 20 Temmuz 2023) <https://www.mahfiegilmez.com/2023/07/ac-recete.html> Erişim Tarihi 02 Şubat 2024.

[132] Gabriel Garcia, 'The rise of the global South, the IMF and the future of Law and Development' (2015) *Third World Quarterly* 4 <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01436597.2015.1108826> Erişim Tarihi 02 Şubat 2024.

[133] Kerry Rittich, 'The Future of Law and Development: Second-Generation Reforms and the Incorporation of the Social' iç David M Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006) 206.

[134] Gabriel Garcia (n 132) 5.

[135] ibid 9 vd.

[136] Kerry Rittich (n 133), s. 209.

[137] Kerry Rittich (n 133), s. 207; Sergio Pereira Leite, 'Human Rights and the IMF' (2001) 38(4) *Finance & Development* par 2 vd. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/12/leite.htm> Erişim Tarihi 16 Ocak 2024.

4. "Asya Mucizesi"

1960'lardan 2000'lere kadar Batılı ülkeler ve uluslararası finans kuruluşlarıyla işbirliği içinde kalkınma tasarıları hayata geçiren Afrika, Latin Amerika ve Doğu Avrupa ülkelerinde istenen sonuçlar elde edilememiş, bazı örneklerde yoksulluk daha da artmıştır. Buna karşın aynı süreçte Japonya, Güney Kore ve Çin başta olmak üzere Doğu Asya ülkelerinde çok hızlı bir ekonomik büyüme sağlanmıştır.[138] Kalkınma sadece iktisat alanında kalmamış, toplumun eğitim seviyesi ve ortalama yaşam beklentisinde de önemli bir artış gözlemlenmiştir.[139]

70'lerden itibaren Asya ülkeleri kendi kalkınma tasarılarını yürürlüğe koymuş, araştırma-geliştirme çalışmalarına ağırlık vermiş ve 80'lerin küreselleşme dalgasını çok iyi yakalayarak yabancı yatırımcıları ülkelerine çekebilmişlerdir. Bu süreçte sosyalist Çin dahi bir tür 'piyasa sosyalizmi' çerçevesinde küresel iktisadi ilişkilere hızla uyum sağlayabilmiştir.[140]

Gelgelelim Asya ülkelerinde uygulanan kalkınma siyasaları incelendiğinde bunların modernleşme dönemi kalkınma ve hukuk yaklaşımının araççılık dışında hiçbir öğesiyle örtüşmediği, piyasalaşma dönemindeki yaklaşımla ise taban tabana zıt olduğu görülmektedir. Öyle ki bu ülkeler kalkınma için gerekli olan hukuki düzeni oluşturma konusunda son derece *başarısız*dır. Ancak kalkınma konusunda son derece başarılı olmuşlardır. Ana akım kalkınma ve hukuk yaklaşımlarının temel öğeleri açısından Asya ülkelerinin *başarısızlıkları* çok geniş bir katalog oluşturur. Burada bunları kısaca sıralamak yararlı olacaktır.

a. Hukukun Üstünlüğü

Bu dönemde Japonya dışında Asya ülkelerinin siyasi düzenleri, bir uçta rekabetçi otoriterlik diğer uçta diktatörlüğün bulunduğu bir ölçekte yer almıştır.[141] Kalkınmada piyasa aktörlerinin etkinlikleri esas olmakla birlikte piyasa bir bütün olarak otoriter yöneticilerce idare edilmektedir. Hukukun üstünlüğü ilkesinin özünü oluşturan 'kuralların yönetimi'nden ziyade 'kişilerin yönetimi' söz konusudur. Yöneticilerin piyasaya müdahalesini engelleyen ve özel mülkiyeti güvenceye alan etkin anayasal sınırlamalarla da karşılaşılmaz.[142]

Bu dönemde yasalardan ziyade bürokrasi etkin olmuştur. İthalat kotaları, ihracat özendirmeleri, gümrük tarifeleri, sermaye hareketleri gibi kalkınma açısından doğrudan sonuçları olan birçok konuda bürokratlar geniş takdir yetkisine sahip olmuş ve bu yetkileri etkili bir yargısal denetime tabi olmamıştır.[143] İktisadi yaşamı bürokratlar yönetmiş ve piyasa aktörleri de bürokrasiye memnuniyetle itaat etmiştir.[144]

b. Yargı Bağımsızlığı

Asya ülkelerinin genelinde bu dönemde yargı bağımsızlığı konusunda üst düzey bir duyarlılığın olmadığı görülmüştür.[145] Yargı bağımsızlığının en üst düzeyde kurumsallaştığı Japonya'da bile kimi dönemlerde yargıçların yöneticileri memnun etmeyen kararlarından dolayı disiplin yaptırımlarıyla karşılaşabildiği görülmüştür. İdarenin yargısal denetiminden ziyade yargının idari denetimi söz konusu olmuştur.[146]

---

[138] Nobuyuki Yasuda, 'Law and Development from the Southeast Asian Perspective: Methodology, History, and Paradigm Change' iç Christoph Antons (ed), *Law and Development in Southeast Asia* (1. Bası, RoutledgeCurzon 2003) 19 vd.

[139] John K M Ohnesorge (n 53) 261.

[140] Nobuyuki Yasuda (n 138) 36.

[141] Randall Peerenboom, 'Show Me the Money: The Dominance of Wealth in Determining Rights Performance in Asia' (2004) 15 *Duke Journal of Comparative & International Law* 75, 76.

[142] John K M Ohnesorge (n 53) 270.

[143] ibid 271.

[144] David M Trubek, 'Developmental States' (n 24) 4.

[145] John K M Ohnesorge (n 53) 278.

[146] ibid 259.

[147] ibid 290.

Yargılamaya ve hukuk öğretimine katı biçimci bir anlayış hâkimdir.[147] Hukuk camiasının kalkınmacı ya da pragmatist değil daha çok idare-i maslahatçı olduğu ifade edilmektedir.[148] Yargı erki ile yurttaşların gündelik yaşamı arasında hep bir mesafe olmuş, yurttaşlar adalete erişim konusunda her zaman sorun yaşamış, aralarındaki sorunları yargıdan ziyade gayri resmi uyuşmazlık çözüm yöntemleriyle gidermeye yönelmişlerdir.[149]

Yargı alanındaki kusurlarına rağmen bu ülkeler yabancı yatırımcı çekmekte sorun yaşamamıştır. Yabancı şirketler bir sorun yaşadıklarında bunu hukuki yollardan ziyade siyasi ve bürokratik yollarla çözme eğilimi içinde olmuşlardır. Mahkemeye gitmek kaçınılmaz olduğunda da ülkelerin en seçkin avukatlarıyla çalışarak kararları lehlerine olacak şekilde çıkarabilmiş ve avukatlık masraflarını da yatırımlarının genel maliyetlerinin öngörülebilir bir parçası olarak kabul etmişlerdir.[150]

c. İnsan Hak ve Özgürlükleri

Asya'da temel haklar ve kalkınma arasındaki ilişkiyi inceleyen Peerenboom'a göre Asya ülkelerinin çoğunda temel insan hak ve özgürlüklerinin korunmasına yönelik düzenlemeler olsa da yönetimlerin otoriter niteliği nedeniyle bu düzenlemeler kâğıt üzerinde kalmıştır.[151] En demokratik ülkelerde bile siyasi hak ve özgürlüklerin fiili gerçekleşme düzeyi Batı demokrasilerinin gerisindedir. Bununla birlikte Asya ülkeleri eğitim, sağlık, barınma, bebek ölümleri, ortalama yaşam beklentisi, yolsuzlukla mücadele ve güvenlik kalemlerinde kendi gelir gruplarındaki ülkelere göre daha başarılı olmuşlardır. Asya ülkelerinin siyasi haklar bakımından geride ancak sosyal haklar bakımından önde olması Asya siyasi kültüründe bireycilikten ziyade toplumculuğun ve paternalizmin baskın olmasıyla açıklanmaktadır.[152] Nitekim Asya ülkelerinde devletler gündelik bireysel yaşamı dahi büyük toplumsal hedeflere uygun olacak tarzda şekillendirme eğiliminde olmuşlardır. Evlenme ve çocuk sayısı gibi Batı'da bireylerin kararlarına bırakılan konularda hukuki yasaklar ya da tam tersine yükümlülükler getirilebilmiştir.[153]

Asya ülkelerinde bireysel haklar, özgürlükler, demokrasi ve eşitlik konularındaki duyarlılığın 1980'lerin sonlarından itibaren artışa geçtiği belirtilmektedir. Bu ülkelerde uygulanan kalkınma siyasalarının meyvelerini vermeye başlamasının bu artışta etkili olduğu belirtilmektedir. İktisadi kalkınma bu ülkelerde orta sınıfın gelişip kalabalıklaşmasına neden olmuş ve orta sınıfın siyasi talepleri de temel hak ve özgürlükler alanındaki gelişmeyi beraberinde getirmiştir.[154] Bu durum, iktisadi büyüme ile demokrasi ve insan hakları arasındaki zamansal ve nedensel ilişkide, iktisadın öncelikli olduğu yönündeki önermeleri destekler niteliktedir.[155]

d. Yönetişim

Asya ülkelerinin idari ve hukuki yapıları Batı'nın yönetişim ölçütlerinin hiçbiriyle uyumlu olmamıştır. Burada en bariz uyumsuzluk fikri mülkiyet alanında kendini gösterir. Asya ülkeleri sanayileşme süreçlerinin özellikle erken dönemlerinde fikri mülkiyeti tanımlayıp koruyarak değil tam aksine ihlal ederek kalkınmışlardır. Asya şirketleri bugün bile sıklıkla ters-mühendislik ve taklitçilik yaparak Batılı ülkelerin fikri mülkiyet alanındaki düzenlemelerini ihlal etmekle suçlanmaktadır.[156]

---

[148] ibid 260.

[149] ibid 281.

[150] Alvaro Santos (n 83) 284.

[151] Randall Peerenboom (n 141) 92.

[152] ibid 80.

[153] Connie Carter, 'The Clonability of the Singapore Model of Law and Development: The Case of Suzhou, China' iç Christoph Antons (ed), *Law and Development in Southeast Asia* (1. Bası, RoutledgeCurzon 2003) 210.

[154] Nobuyuki Yasuda (n 138) 32 vd.

[155] John K M Ohnesorge (n 53) 282.

[156] John K M Ohnesorge (n 53) 275.

Hukuk ve kalkınma çalışmalarının ilk iki döneminde özel mülkiyetin iyi tanımlanmış ve korunuyor olmasının kalkınma bakımından çok önemli olduğu iddia edilmiştir. Asya ülkelerinin ve özellikle Çin'in kalkınma süreci bu iddianın doğruluğunu kuşkulu hale getirmiştir. Çin'in yükseliş döneminde üretim araçlarının çok büyük bir bölümü kamu mülkiyetinde olmuştur.[157]

Asya ekonomisinin büyük şirketlerinin birçoğu devletin ya da devletçe desteklenen ailelerin idaresinde olmuştur. Küçük pay sahiplerinin hakları kâğıt üzerinde bulunmakla birlikte bunlar fiilen korunmamaktadır.[158] Rekabet düzenlemeleri ya hiç olmamış ya da kâğıt üzerinde kalmıştır.[159] Şirketler nesnel ölçütlere sahip ve tarafsız işleyen bir iflas hukukuna tabi olmamıştır. İflas kararları ve uygulamalarında genel ve soyut kurallardan öte siyasi kararlar belirleyici olmuştur.[160] Asya'nın iş yaşamında iş insanlarının kendi aralarındaki ve iş insanları ile yöneticiler arasındaki gayriresmi ilişki ağları sözleşmelerden çok daha etkili ve belirleyici olmuştur.[161]

B. Kapsayıcı Kalkınma

1. Amartya Sen ve Özgürlük Olarak Kalkınma

Piyasalaşma döneminin başlayacağının işareti 1974'te Hayek'in Nobel Ödülü alması ise biteceğinin işareti de 1998'de Amartya Sen'in Nobel Ödülü almasıdır. *Development as Freedom*[162] (*Özgürlük Olarak Kalkınma*) adlı yapıtında kapsayıcı kalkınma yaklaşımının temel ilkelerini ortaya koyan Sen, John Wolfensohn'un başkanlığı döneminde Dünya Bankası'nda da çalışmalar yapmış ve bankanın 'Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi'nin oluşumunda etkili olmuştur.

Sen'e göre kalkınma, kişi başına düşen milli gelirin artmasından daha fazlasını içerir. Keza yoksulluk da gelirin düşük olmasından daha geniş bir anlama sahiptir. Yoksulluk, kişilerin temel insani olanaklarını gerçekleştirmesini engelleyen bir durumdur. Bunda gelirin düşüklüğü elbette temel etmendir ama gelir artışı da her zaman insani olanakların gerçekleşmesine hizmet etmeyebilir.[163] Kalkınma, akıl sahibi olan insanın toplumsal öznelik olanağının gelişmesi ve bunu engelleyen kısıtlamaların ortadan kaldırılması demektir. İktisadi büyüme ancak bunun bir parçası ve aracı olarak düşünülebilir. Bu amaca hizmet etmediği sürece iktisadi büyüme kalkınma değildir.[164]

Sen bu iddiasını ABD ve Sri Lanka'yı karşılaştırarak örneklendirir. ABD'de kişi başına düşen milli gelir Sri Lanka'ya göre çok daha yüksektir ancak Afrika kökenli ABD yurttaşlarının ortalama yaşam beklentisi Sri Lankalılara göre daha düşüktür.[165] Bu bakımdan yurttaşların insani olanaklarını gerçekleştirmesinin önündeki engeller sadece iktisadi engeller değildir. Siyasi baskılar, ayrımcılık, eğitimsizlik, sosyal dışlanma, hoşgörüsüzlük, güvencesizlik, sağlıksızlık ve çevre kirliliği gibi toplumsal olumsuzluklar da tıpkı açlık, yoksulluk ve işsizlik gibi insani gelişmeyi engelleyen kısıtlardır. İşte kalkınma tüm bu engellerin adım adım ortadan kaldırılması demektir.[166]

[157] Brian Z Tamanaha (n 52) 229.

[158] John K M Ohnesorge (n 53) 275.

[159] John K M Ohnesorge (n 53) 267.

[160] John K M Ohnesorge (n 53) 297.

[161] Brian Z Tamanaha (n 52) 229.

[162] Amartya Sen, *Development as Freedom* (4. Bası, Alfred A. Knopf 2000).

[163] ibid 87.

[164] ibid xii.

[165] ibid 6.

[166] ibid 3.

Sen, bireylerin eğitim ve sağlık olanaklarının gelişmesinin kaçınılmaz bir biçimde ekonomik büyümeye olumlu etki edeceğini savunur.[167] Sen'e göre Japonya'nın yirminci yüzyılda yaşadığı yıkıma rağmen hızla toparlanıp bir sanayi devi haline gelebilmesinin arkasında Meiji Restorasyonu döneminde yapılan eğitim reformları vardır. Bu dönemde görece yoksul bir tarım toplumu olan Japonya, sanayileşmiş Batı ülkelerinden daha yüksek bir okur-yazarlık oranı tutturabilmiştir. Sen, 80'li yıllarda Çin, Güney Kore ve Tayvan'da gerçekleşen ve yukarıda 'Asya Mucizesi' başlığı altında ele aldığımız hızlı kalkınma dönemini de bu ülkelerin daha önce yaptıkları eğitim ve sağlık yatırımlarıyla açıklar.[168] Bununla birlikte Sen, eğitim ve sağlık gibi alanlardaki iyileştirmeleri kalkınma açısından iyi olacağı için istemez. Ona göre bunlar kendinde değerlidir ve kalkınmanın araçları değil boyutlarıdır.[169]

Siyasal hakların sağlanması ve demokrasi de Sen'e göre kalkınmanın önemli bir boyutunu oluşturur. Sen, otoriter yönetimlerin halka hesap verme sorumluğu duymamaları nedeniyle halkı ihmal edebildiklerini belirtir. Buna karşın demokratik yönetimlerde yeniden seçilme kaygısı yöneticileri halkın sorunlarıyla ilgilenmek zorunda bırakmaktadır. Sen, bugüne kadar hiçbir demokratik ülkede kıtlık yaşanmamasını bu sebebe bağlar.[170]

Sen, kalkınma araştırmalarında iktisadi kalkınma, hukuki kalkınma, eğitimde kalkınma, sağlıkta kalkınma gibi başlıkların bulunabildiğini ancak kalkınmanın bir bütün olarak görülmesi gerektiğini ifade eder.[171] Aksi halde belirli bir başlıktaki iyileşmenin insanların gerçek yaşamları üzerindeki etkisi ya da etkisizliği gözden kaçabilecektir. Sözgelimi ülkede işsizliğin azalması iktisadi kalkınma göstergesidir ama eğer kadınların çalışmasına hukuken izin verilmiyorsa işsizliğin azalması kadınların gerçek yaşamında bir etki doğurmaz. Hukuku kadınların çalışmasına izin verecek şekilde değiştirmek gerekir ama ülkedeki kadınların çoğu okuma yazma bilmiyorsa bu değişiklik de fiili bir sonuç doğurmayacaktır.[172]

Bu nedenle kalkınmaya bütünlüklü bir bakışla yaklaşmak ve kalkınma göstergelerini gerçek yaşamdan seçerek ölçüm yapmak gerekmektedir. Sen'e göre kalkınma ölçeklerinde yer alması gereken göstergeler sağlık hizmetlerinin mevcudiyeti ve bunlara erişim, hijyen olanaklarına erişim, eğitime erişim, siyasi katılım düzeyi, işsizliğin yaygınlık düzeyi, ortalama yaşam beklentisi, çocuk ölümü oranları, kişi başı gelir ve mülk dağılımı ve tüm bunların cinsiyete göre dağılımı gibi kişilerin gerçek yaşamlarına ilişkin göstergelerdir. Kalkınmanın esas göstergeleri bunlardır.[173]

Sen, kalkınmanın -kendi tanımladığı biçimiyle de- piyasasız olamayacağını onaylar. Ona göre piyasaya yönelik keyfi müdahaleler de sonuçları itibariyle özgürlüklerin kısıtlanmasına neden olmaktadır. İnsanların iktisadi fırsatlara erişmesi ve piyasanın faydalı sonuçlarından pay alması engellenmemelidir.[174] Bununla birlikte kalkınma sadece piyasayla olmaz. Toplumsal güvenceler ve devlet müdahalesi de gereklidir.[175] Zira insani olanakların gerçekleştirilmesi için gerekli olan şeylerin hepsi piyasadan bireysel olarak tedarik edilebilir nitelikte değildir. Çevre temizliği, salgın hastalıklara karşı koruma, güvenlik, barış, eşitlik gibi kamusal varlıklar da kalkınmanın birer parçasıdır ama bunlar piyasadan bireysel olarak satın alınamaz.[176]

[167] ibid xii.

[168] ibid 40.

[169] ibid 5.

[170] ibid 16.

[171] Amartya Sen, 'What is the Role of Legal and Judicial Reform in the Development Process?' iç *The World Bank Legal Review: Law, Equity and Development Volume 2* (1. Bası, The World Bank, 2006) 37.

[172] ibid 39.

[173] Amartya Sen, *Development* (n 162) 82 vd.

[174] ibid 26.

[175] ibid 7.

[176] ibid 128.

Nitekim tam da bu nedenle insanlar kurumları oluşturmuşlardır. İşte bu kurumlar da kalkınmanın birer parçasıdır.[177]

2. Dünya Bankası ve Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi

İnsani ve toplumsal sorunların kalkınma konusuna dahil edilmesinde uluslararası alanda ilk kurumsal adımları Birleşmiş Milletler atmıştır. Birleşmiş Milletler 1990'dan itibaren yıllık insani gelişme raporları yayımlamaya başlamış ve bir de insani gelişme endeksi oluşturmuştur. İnsani gelişme endeksinde yaşam beklentisi, okur yazarlık oranı ve eğitim düzeyi ölçütleri yer almaktadır. İnsani gelişme raporlarında ise kapsam daha geniş tutulmuştur. Bu raporlarda yedi temel özgürlük belirlenmiştir: 'ayrımcılıktan azade olma', 'korkudan azade olma', 'düşünce, ifade, karar alma süreçlerine katılım ve örgütlenme özgürlüğü', 'ihtiyaçtan azade olma', bireysel insani potansiyeli geliştirme ve gerçekleştirme özgürlüğü', 'adaletsizlikten ve hukukun üstünlüğünün ihlalinden azade olma'. Raporlarda bu özgürlükler çerçevesinde yapılması gerekenler hakkında hem kuramsal metinlere yer verilmiş hem de ülkelerin kat ettiği yollar değerlendirilmiştir.[178]

Her ne kadar Birleşmiş Milletler bünyesinde bu çalışmalar 90'larla birlikte başlamış olsa da bu yıllarda Washington Uzlaşısı'nın ve yönetişimin hala gözde olması nedeniyle insani ve toplumsal meseleler kalkınma çalışmalarının merkezine hemen yerleşememiştir. Bunun olabilmesi için piyasa döneminin başarısızlıklarının görülmeye başlanması gerekmiştir. Bu başarısızlıklardan sonra Dünya Bankası başta olmak üzere uluslararası finans kuruluşlarında söylem değişikliği başlamış ve insani kalkınma, kalkınmanın ana-akımına dönüşmüştür.

1980'li yılların sonlarında Dünya Bankası 'yönetişim' konusunu gündemine alırken dönemin hukuk işlerinden sorumlu başkan yardımcısı İbrahim Shihata, yönetişim reformlarının ülkelerin kendi kararlarıyla sürdürülmesi gerektiğini ve bankanın yönetişim projeleri yürütürken ülkelerin iç siyasi meselelerine karışmamaya özen göstermesi gerektiğini belirtmiştir.[179] 1988 tarihli "Dünya Bankası ve İnsan Hakları" başlıklı bir sunumunda da bankanın insan haklarıyla ilgili projelere üst düzey bir gönüllülükle katkı sunduğunu ama özellikle siyasi hakların bankanın yetki alanının dışında kaldığını belirtmiştir.[180] Dünya Bankasının 1992 tarihli *Yönetişim ve Kalkınma* başlıklı çalışmasında da kredi alan ülkelerin yurttaşlarının temel haklarını korumanın ve bu amaçla kredi ve yardımları araçsallaştırmanın bankanın işi olmadığı belirtilmektedir.[181]

Yukarıda 'Hukukun Üstünlüğü' başlığında da belirtildiği üzere 90'ların sonlarına doğru Dünya Bankasının yayınlarında ve banka yetkililerinin açıklamalarında hukukun üstünlüğü ve insan hakları temelli siyasi söylemler ve vurgular ağırlık kazanmıştır.[182] John Wolfensohn'un bankanın başkanlığına getirilmesiyle birlikte bu söylemsel değişim daha da ivmelenmiştir.

Wolfensohn, 1999 yılında "Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi" başlıklı bir uzun bildiriyi uluslararası örgütler içerisinde dolaşıma sokmuş ve bir yıl sonra da geri dönüşlerle birlikte yayımlamıştır. Wolfensohn, bu bildiride 1990'larda kalkınma adına yapılan çalışmalarda kolaycılığa kaçıldığını ve aceleci davranıldığını ifade etmiştir.[183] Ona göre etkin denetleme düzenekleri ve rekabet koşulları oluşturulmadan yapılan özelleştirme ve piyasalaştırma girişimleri faydadan çok zarara neden olmuştur. Rusya'da yaşanan felaketin

[177] ibid 142.

[178] Raporlara buradan ulaşılabilir: <https://hdr.undp.org> Erişim Tarihi 03 Şubat 2024.

[179] Ibrahim F I Shihata, *The World Bank in a Changing World* 230'dan aktaran Robert C Effros, 'The World Bank in a Changing World: The Role of Legal Construction' (2001) 35(4) *The International Lawyer* 1341, 1346.

[180] Ibrahim F I Shihata, 'The World Bank and Human Rights: An Analysis of the Legal Issues and the Record of Achievements' (1988) 17(1) *Denver Journal of International Law* 39, 39.

[181] The World Bank, *Governance* (n 93) s. 5.

[182] Alvaro Santos (n 83) 272.

[183] John Wolfensohn, *The Comprehensive Development Framework* (1. Bası, The World Bank 2000) 5.

ve genel olarak Doğu Avrupa'daki başarısızlığın sebebi de bu aceleci tutumdur. Wolfensohn, kalkınmanın ağırdan alınması gereken bir süreç ve karmaşık bir iş olduğunu ve sürecin tamamında ülkelerin kendi iradelerinin belirleyici olması gerektiğini, Dünya Bankasının dümene geçmesinin yanlış olduğunu dile getirmiştir.[184]

Wolfensohn, bu bildiride Dünya Bankası ile IMF arasındaki görev paylaşımı üzerinde de durmuştur. Ona göre IMF'nin görevi ülkelerin makroekonomik istikrarını sağlamaktır. Dünya Bankası ise bundan daha kapsamlı bir işleve sahip olmalıdır. Kalkınmanın iktisadi boyutlarının yanı sıra insani ve toplumsal yönleri de bankanın görev alanına girmektedir.[185] Wolfensohn kalkınmayı iki boyutlu ele almayı önerir. Bir yanda milli gelir, ödemeler dengesi, büyüme oranı, gayrisafi milli hasıla, merkez bankası rezervleri, ticaret istatistikleri gibi mali ve iktisadi göstergeler vardır. Diğer yanda ise yapısal, toplumsal ve insani göstergeler yer almalıdır. Bu bağlamda Birleşmiş Milletler insani kalkınma endeksinde yer alan yaşam beklentisi ve okullaşma oranı gibi göstergelerin de ötesine geçmeyi önermektedir.[186]

Wolfensohn kapsayıcı kalkınmanın temel öğelerini şöyle ifade etmiştir:

- Yapısal öğeler;
  - İyi düzenlenmiş ve yolsuzluğun olmadığı bir devlet,
  - Etkin hukuk ve adliye sistemi,
  - İyi örgütlenmiş ve sıkı denetlenen mali düzen,
  - Toplumsal güvenceler ve izlenceler,
- İnsani öğeler;
  - Eğitim ve bilim kurumları,
  - Sağlık hizmetleri ve nüfus denetimi,
- Fiziki öğeler;
  - Temiz su ve kanalizasyon,
  - Enerjiye erişim,
  - Yol, ulaşım ve iletişim araçları,
  - Sürdürülebilirlik; çevre ve kültürün korunması.[187]

Wolfensohn, Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi'nde sadece kalkınmanın kapsamını ve hedeflerini belirlemekle kalmamış tüm kalkınma aktörlerinin her bir başlıkta oynaması gereken rollerin uyumlulaştırılması için de bir çerçeve ortaya koymuştur.[188] Bu izlencede de piyasa kalkınmanın lokomotifi olmaya devam etmektedir. Bununla birlikte devletlere, sivil topluma ve diğer kalkınma ajanslarına da görevler tanımlanmıştır.

Bu bildiriye bakılarak bankanın bir önceki dönemde geliştirdiği yönetişim ve hukukun üstünlüğü söylemlerine insani ve fiziki birtakım öğeler eklediği söylenebilir. Burada yeni olan bir diğer şey de önceki dönemlerde araçsal değeri üzerinden ele alınan hukuk düzeninin artık bir yandan da kalkınmanın yapısal öğelerinden biri olarak görülmesidir. Hukukun üstünlüğünün sağlanması, eğitim, sağlık, su ve ulaşım gibi toplumsal hakların güvenceye alınması başlı başına kalkınma anlamına gelmektedir.[189]

[184] ibid 5.

[185] ibid 2.

[186] ibid 3.

[187] ibid 6 vd.

[188] ibid 22.

[189] Kerry Rittich (n 133) 205.

Bildiride ve bankanın sonraki yayınlarında kalkınmanın insani yönleri ile hukuk arasındaki ilişki de vurgulanmıştır. Bankaya göre hukukun üstünlüğü ve etkinliği kalkınmanın tüm yönleri açısından çok önemlidir. Etkin bir hukuk düzeninin olmadığı ülkeler sadece yatırım kaybetmekle kalmamakta, aynı zamanda yurttaşların demokratik haklarını güvenceye almakta başarısız olmaktadır. Bu ülkelerde kadınlara ve çocuklara yönelik şiddet, toplumsal eşitsizlikler, çevre tahribatı, yolsuzluk, kara para aklama gibi birçok sorun da çözülememektedir. Bu bakımdan hukukun üstünlüğü ve etkinliği kapsayıcı kalkınmanın tüm boyutları açısından bir zorunluluk arz etmektedir.[190]

Wolfensohn'un kapsayıcı kalkınma önerisinin ardından birçok uluslararası örgütün bu öneriyle örtüşen izlenceler ortaya koyduğu görülmüştür. Birleşmiş Milletler 2000 yılında 'Milenyum Kalkınma Hedefleri'ni açıklamıştır ve sekiz ana başlık belirlemiştir;

- Aşırı yoksulluk ve açlığın önlenmesi,
- Evrensel temel eğitimin sağlanması
- Toplumsal cinsiyet eşitliğinin desteklenmesi ve kadınların güçlendirilmesi,
- Çocuk ölümlerinin azaltılması,
- Anne sağlığı hizmetlerinin geliştirilmesi,
- HIV/AIDS, sıtma ve diğer hastalıklarla mücadele,
- Çevresel sürdürülebilirliğin güvenceye alınması,
- Kalkınma için küresel işbirliği.[191]

2016'da bu hedefler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri adını almış ve sayıları da on yediye çıkmıştır: 'Yoksulluğa son', 'açlığa son', 'sağlıklı ve kaliteli yaşam', 'nitelikli eğitim', 'toplumsal cinsiyet eşitliği', 'temiz su ve sanitasyon', 'erişilebilir ve temiz enerji', 'insana yakışır iş ve ekonomik büyüme', 'sanayi, yenilikçilik ve altyapı', 'eşitsizliklerin azaltılması', 'sürdürülebilir şehirler ve topluluklar', 'sorumlu üretim ve tüketim', 'iklim eylemi', 'sudaki yaşam', 'karasal yaşam', 'barış, adalet ve güçlü kurumlar', 'amaçlar için ortaklıklar'.[192]

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, insani kalkınma yaklaşımının son resmi halini teşkil eder. Görüldüğü üzere burada kalkınma meselesi artık iktisadi büyümeden çok daha büyük ve kapsamlı bir toplumsal gelişme meselesine dönüşmüştür. İktisadi büyüme de kalkınmanın mütevazı bir başlığını oluşturmaktadır.

3. Eleştiriler

a. Hukuk ve Kalkınma Alanının Bulanıklaştırılması

Amartya Sen, kalkınmayı iktisadi bir mesele olmanın ötesinde insani bir mesele olarak ele almış ve insani gelişmenin tüm boyutlarını hukuk ve kalkınma çalışmalarına dahil etmeyi önermiştir. Sen'in bu önerisi felsefi antropoloji açısından sağlam etik temellere sahiptir. Dünya Bankası başta olmak üzere kalkınma alanında faaliyet gösteren kuruluşları ve devletleri insanların gerçek yaşam koşullarını göz önünde tutmaya ikna etmesi açısından da değerlidir.

Ancak Sen'in bu önerisinin kabulünün bir de maliyeti vardır. Modernleşme ve piyasalaşma dönemlerinde "hukuk ve kalkınma", -doğrusuyla yanlışıyla- hukuk düzeni ile iktisadi büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen ve kendi diyalektiğiyle gelişen bir araştırma alanı olmuştu. Sınırları o kadar belliydi ki bir araştırma alanından öte bir araştırma sorusu olduğu bile söylenebilirdi. Sen'in önerisinin kabulüyle temel haklar, azınlık hakları, toplumsal cinsiyet eşitliği, iklim değişikliği, siyasi hak ve özgürlükler, adalete erişim, hukuk güvenliği gibi birçok konu "kalkınma" terimine dahil olur. Kalkınma terimi bu anlamı taşıyamayacağından "hukuk ve

[190] *World Bank Annual Report* 2002 77'den aktaran Alvaro Santos (n 83) 276.

[191] <https://www.un.org/millenniumgoals/> Erişim Tarihi 28 Mart 2024.

[192] <https://turkiye.un.org/tr/sdgs> Erişim Tarihi 29 Mart 2024.

kalkınma", "hukuk ve gelişme" halini alır. Böylece insani ve toplumsal gelişmenin tüm boyutları ile hukuk arasındaki ilişki tüm felsefi, hukuki, sosyolojik, antropolojik, ekolojik vs. yükleriyle bu alana girer ve nihayet "hukuk ve gelişme" ile "hukuk felsefesi ve sosyolojisi" arasındaki kaplam farkını göstermek zorlaşabilir. Dahası, Trubek'in de dile getirdiği üzere,[193] artık bizatihi hukuki gelişme de insani ve toplumsal gelişmenin bir boyutunu oluşturduğu için "hukuk ve gelişme" sözcesinde neyin araç neyin amaç olduğu da belirginliğini yitirir.

Bu görüşlere koşut biçimde Yong-Shik Lee de iktisadi olmayan gösterge ve ölçütlerin bu alanda ağırlık kazanmasının faydasından çok zararı olacağı kanaatindedir. Lee'ye göre hukuk ve kalkınma araştırmaları akademik bir alan olarak henüz yeterince gelişmemiş ve rüştünü ispat edememiştir. Durum böyleyken, kurucu öğeleri ve uygulama yöntemleri oldukça muğlak olan yeni ölçütlerin bu alana dahil edilmesi alanın tutarlı gelişimini engelleyecektir. Bu nedenle toplumsal gelişmenin doğrudan iktisadi olmayan boyutlarının 'hukuk ve kalkınma' alanındansa 'hukuk ve toplum araştırmaları' içerisinde ele alınması daha yararlı olacaktır.[194]

b. Söylem ve Uygulama Arasındaki Tutarsızlıklar

Amartya Sen'in değer felsefesi temelli kalkınma kuramı, belirli bir kurumsal yapı önermemiş ya da somut düzenleme önerileri ortaya koymamıştır. Bu kuramın araçlardan ziyade amaçlara ilişkin bir kuram teşkil ettiği görülmektedir. Sen, kalkınmanın tanımı ve hedeflerini açıklar ama bu hedeflere ulaşmak için atılması gereken somut adımlar daha teknik mülahazaların konusu olarak kalır. Bu bakımdan Dünya Bankasının Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi, Sen'in kuramını uygulama yönünden tamamlıyor gibi görünmektedir. Ancak bu çerçeve ve bu çerçeve doğrultusunda oluşturulan siyasalar her ne kadar söylem düzeyinde Sen'in kuramıyla benzerlikler arz etse de salt bu benzerliklere bakarak Dünya Bankası'nın Sen'in kuramına göre hareket ettiğini söylemek de mümkün görünmemektedir.

Sen'in kalkınma kuramı dağıtıcı adaleti odağa alan, tüm kesimlerin toplumsal risklere karşı korunmasını talep eden, demokratik hakları, ifade özgürlüğünü ve eşitliği öne çıkaran bir kuramdır. Ancak Dünya Bankası ve genel olarak uluslararası finans örgütleri Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi'nden sonra da piyasa odaklı çalışmaya devam etmiştir. Piyasa başarısızlıklarının söz konusu olabileceği ve bu tür *istisnai* durumlarda devletin sınırlı müdahalesinin gerekebileceği kabul edilmekle birlikte devletin iktisadi yaşama etkin katılımı ve sosyal hakların devletçe güvence alınması hala fiilen desteklenmemektedir.[195]

Dünya Bankası'nın insan hakları alanındaki söylemleri ile uygulamalarını karşılaştıran David Kinley, bankanın söylemlerinde insan haklarının tuttuğu geniş yere karşılık, insan haklarının fiilen korunması için pek de bir şey yapılmadığını ifade etmektedir.[196] Bankanın çevre meseleleri, kadın istihdamı, eğitim ve sağlık gibi bazı toplumsal kaygıları ilgilendiren bir dizi yönergesi bulunmakla birlikte insan hakları sorunlarını açık bir biçimde gündemine alan herhangi bir kapsamlı uygulama tasarısı bulunmamaktadır. Kapsayıcı Kalkınma Çerçevesi de her ne kadar ilk çıktığı dönemde ses getirmiş olsa da Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri ile karşılaştırıldığında bugün için oldukça dar kapsamlı kalmaktadır.[197] Kinley, söylem ve uygulama arasındaki bu farklılıktan yola çıkarak, bankanın dışarıdan gelen eleştirilere karşı insan haklarını salt retorik bir araç olarak kullandığını iddia etmektedir.[198]

---

[193] David M Trubek, 'The Owl and the Pussy-Cat: Is There a Future for 'Law and Development'' (2012) 25(2) *Wisconsin International Law Journal* 235, 238.

[194] Yong-Shik Lee, 'Call for a New Analytical Model for Law and Development' 2015 8(1) *Law and Development Review* 1, 4 vd.

[195] David M Trubek ve Alvaro Santos (n 23) 15.

[196] David Kinley, 'Human Rights and the World Bank: Practice, Politics, and Law' iç *The World Bank Legal Review: Law, Equity and Development Volume 2* (1. Bası, The World Bank 2006) 360.

[197] ibid 372.

[198] ibid 363.

Kerry Rittich de bankanın ve IMF'nin etkinliklerinde önemli bir değişimin olmadığını dile getirir. Banka hala piyasa odaklı çalışmaktadır ancak bu çalışmalarını insan hakları üzerinden meşrulaştırmaya çalışmaktadır. Bütçe açıkları, enflasyon, devlet müdahaleleri ve gümrük kısıtlamaları insan haklarına aykırı durum ve uygulamalar olarak tanımlanabilmektedir.[199] Son tahlilde uygulamada gözlemlenen, insan hakları sosuna bulanmış Washington Uzlaşısı'dır. Rittich'e göre uluslararası finans örgütleri kağıt üzerinde çalışma ve örgütlenme haklarını ve sendikal hakları tanıyor görünmelerine karşın işçilerin toplu pazarlık yapmalarını kolaylaştıran ve bu süreçlerde işçileri işverenin misillemelerinden koruyan uygulamalara karşı çıkmaya devam etmektedir.[200] Keza aile hukuku, mülkiyet hukuku ve kadına yönelik şiddetle mücadele alanlarında toplumsal cinsiyet eşitliği savunulurken kadınların çalışma yaşamına katılımları ya da toplumsal risklere karşı güvencelere sahip olmaları bu meselenin bir parçası olarak görülmemektedir.[201] Söylemde insan hakları öne çıkarılırken, uygulamada emek piyasasında esneklik dayatılmaktadır. İnsan hakları söyleminin içerik açısından belirsizliği de bu tür kullanımları kolaylaştırmaktadır.

C. Yeni Kalkınmacı Devlet

2000'li yıllarda insani kalkınmanın ana akıma dönüşmesiyle birlikte hukuk ve kalkınma çalışmalarında önemli bir gündem değişikliği yaşanmıştır. İktisadi büyüme -en azından söylem düzeyinde- bu araştırmaların nihai amacı olmaktan çıkmış, kalkınmanın bir parçasına hatta aracına dönüşmüştür. Aynı dönemde bu ana akıma alternatif olarak 'hukuk ve kalkınma'nın kökensel gündemine sadık kalan başka bir yaklaşımın daha gelişmeye başladığını görürüz. Dani Rodrik, Charles F. Sabel, Ricardo Hausmann, Orly Lobel, Arvind Subramanian başta olmak üzere birçok bağımsız araştırmacının çalışmalarıyla şekillenen bu yaklaşımı modernleşme dönemi hukuk ve kalkınma çalışmalarının kurucu (ve yıkıcı) isimlerinden David Trubek'in de desteklediği görülmektedir. Bu yaklaşım, devingen bir gelişim sürecine sahip olup farklı kaynaklardan beslenmekte ve bu farklı kaynaklarda zaman zaman 'Kalkınmanın Yeni Siyasi İktisadı', 'Yeni Kalkınmacı Devlet', 'Yeni Yönetişim', 'Yenilenmiş Anlaşma (*Renew Deal*)' gibi farklı isimler kullanılabilmektedir. Bu seçenekler arasında en güncel ve yaygın olanı 'Yeni Kalkınmacı Devlet' olduğu için biz de bu adı kullanacağız.

1. Modernleşme ve Piyasalaşma Dönemlerinin Eleştirisi

Yeni Kalkınmacı Devlet yaklaşımının kurucu metinlerinden biri Dani Rodrik'in 2004 tarihli "Yirmi Birinci Yüzyıl İçin Sanayi Siyasası" başlıklı makalesidir.[202] Bu makalede Rodrik, modernleşme döneminde piyasaya güvenilmediği için tüm kalkınma görevinin devlete yüklendiğini, piyasalaşma döneminde ise devletin tüm kötülüklerin başı olduğu kabulüyle tüm görevlerin piyasaya devredildiğini ifade eder. Ona göre bu iki yaklaşımın da akıbeti iyi olmamıştır.[203] Orly Lobel de aynı yıl yayımlanan "Yenilenmiş Anlaşma" başlıklı makalesinde, merkezi planlama - serbest piyasa ikileminin bir sahte-ikilem olduğunun hukuk camiasınca görülmeye başlandığını ifade etmiştir. Lobel hem yasama hem de uygulama alanında bu sahte-ikilemi aşmak için yeni hukuki buluşlara ihtiyaç bulunduğunu söyler.[204]

Lobel'e göre modernleşme döneminde piyasa aktörleri birbirleriyle bağlantısız, hareketleri sadece kendileriyle ilgili atomlar olarak düşünülmüş ve bu aktörlerin kalkınmayla ilgili kararlara ve yasa yapım süreçlerine katılmalarının kamunun tarafsız konumunu bozacağından endişe edilmiştir. Bu nedenle kalkınma işleri iyi

[199] Kerry Rittich (n 133) 230 vd.

[200] ibid 226.

[201] ibid 245 vd.

[202] Dani Rodrik, 'Industrial Policy for the Twenty-First Century' (2004) 1. <https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/industrial-policy-twenty-first-century.pdf> Erişim Tarihi 10 Şubat 2024.

[203] ibid 1.

[204] Orly Lobel, 'The Renew Deal: The Fall of Regulation and the Rise of Governance in Contemporary Legal Thought' (2004) 89 *Minnesota Law Review* 262, 263.

eğitimli kamu görevlisi uzmanlarla ve emredici hukuk kurallarıyla yürütülmek istenmiştir.[205] Lobel bu girişimin başarısızlığını Luhmann'ın sistemler kuramından hareketle açıklar ve burada başarısızlığın kaçınılmaz olduğunu dile getirir. Zira bu tasarımda hukuk sisteminden iktisat sisteminin tüm işlevlerini üstlenmesi beklenmektedir. Ancak sistemler farklı iç yapılara sahip olduğundan ve farklı dil ve kodlarla işlediğinden hukuk sisteminin bunda başarılı olması mümkün değildir. Son tahlilde bu girişim ya toplumun iktisadının aşırı-hukukileşmesine ya da hukukunun aşırı-iktisadileşmesine yol açacak ve her iki sistem açısından işlevsizlikler kaçınılmaz olacaktır.[206]

Yeni Kalkınmacı Devlet yaklaşımında devlete ve hukuka iktisadi yaşamı tümüyle yönlendirme görevi verilmez. Bununla birlikte piyasalaşmanın da tek başına kalkınma sonucu yaratamayacağı ifade edilmektedir. Hausmann, Pritchett ve Rodrik, 2005'te yayımladıkları bir araştırmada 1950'den sonra farklı ülkelerin iktisadi büyüme atakları gerçekleştirdikleri dönemleri incelemiş ve bu büyüme ataklarının çoğunun piyasalaşma veya uluslararası ticareti serbestleştirme reformları ile bağlantısız olduğunu tespit etmişlerdir.[207] Dahası modernleşme döneminde kalkınmakta olan ülkelerin kalkınmış olanlara göre daha iyi büyüme başarısı ortaya koyduklarını bulgulamışlardır. Piyasalaşma döneminde ise durum tersine dönmüş ve kalkınmakta olan ülkeler için 80'ler iktisadi açıdan korkunç bir dönem olmuş, 90'larda ise durağanlık görülmüştür.[208]

Bu çalışmanın bulgularını değerlendiren Charles F. Sabel, kalkınmakta olan ülkelerin başarılı olduğu dönemlerde bazı ortak özellikler bulunduğunu belirtir. Bu dönemlerde devletler piyasalaşma ve dışa açılma konusunda yönlendirici ve seçici olmuştur. Bazı sektörlerde serbestleşme reformları yapılırken bazı sektörlerde son derece devletçi, müdahaleci ve korumacı tutumlar sergilenebilmiştir.[209] Sabel, buradan yola çıkarak kalkınmanın en iyi yolunun piyasalaşmak, serbestleşmek, gümrük tarifelerini ve tarife dışı engelleri azaltmak ve sermaye denetimlerini bırakmak olmadığını ifade eder. Devletin, bağlamsal koşullara uygun müdahalelerle piyasayı yönlendirmesinin daha yararlı olduğu sonucuna ulaşır.[210]

2. Kurumsalcılık

Yeni Kalkınmacı Devlet yaklaşımı, piyasalaşma döneminde Douglass C. North'un çalışmalarıyla öne çıkan kurumsalcı çizgiyi sürdüren bir yaklaşımdır. 2003 tarihli "Kurumların Önceliği" başlıklı makalelerinde Rodrik ve Subramanian, farklı çalışmalarda, kalkınmada temel belirleyici olarak coğrafi avantajların, uluslararası ticarete dahil olmanın ya da kurumların niteliğinin öne sürülebildiğini ifade ederler. Onlara göre kalkınmaya ilişkin tarihi veriler, kurumların niteliğinin kalkınmaya etkisinin tüm diğer etmenlerden daha belirleyici olduğunu göstermektedir.[211] Rodrik ve Stiglitz'in geçtiğimiz aylarda yayımlanan "Kalkınmakta Olan Ülkeler İçin Yeni Bir Büyüme İzlemi" başlıklı makalelerinde de kurumsalcı vurgunun güçlü bir biçimde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Yazarlara göre ülkenin iktisadi ve toplumsal yaşamını dışsal şoklara, piyasa başarısızlıklarına karşı koruyan ve yurttaşların temel ihtiyaçlarını güvenceye alan kurumların başarısı kalkınma süreçlerinde temel belirleyici niteliğindedir.[212]

[205] ibid 293 vd.

[206] ibid 283.

[207] Ricardo Hausmann, Lant Pritchett ve Dani Rodrik, 'Growth Accelerations' (2005) 2. <https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/growth_accelerations.pdf> Erişim Tarihi 30 Mart 2024.

[208] ibid 8.

[209] Charles F Sabel (n 89) 36.

[210] ibid 35.

[211] Dani Rodrik ve Arvind Subramanian, 'The Primacy of Institutions (and What This Does and Does Not Mean)' (2003) 40(2) *Finance & Development* 31, 31.

[212] Dani Rodrik ve Joseph H Stiglitz, 'A New Growth Strategy for Developing Nations' (2024) 14. <https://drodrik.scholar.harvard.edu/publications/new-growth-strategy-developing-nations> Erişim Tarihi 17 Ocak 2024.

Yeni-kalkınmacılar kurumsalcı yaklaşımı sürdürmekle birlikte North'un ve diğer güncel kurumsalcı yazarların görüşlerini dar kapsamlı olmakla eleştirirler. Onlara göre kurumsalcı yaklaşımda kendilerine kadar sadece özel mülkiyeti belirginleştirip koruyan ve sözleşmelerin uygulanmasını güvenceye alan kurumlara odaklanılmıştır. Rodrik ve Subramanian bu kurumları 'piyasa kurucu' kurumlar olarak adlandırırlar.[213] Onlara göre de 'piyasa kurucu' kurumların varlığı bir toplumun kalkınabilmesi için temel önemdedir ama uzun vadeli kalkınma süreçleri için sadece bunlar yeterli değildir. Bunlara ek olarak 'piyasa düzenleyici', 'piyasa dengeleyici' ve 'piyasa meşrulaştırıcı' kurumlara da ihtiyaç vardır.

Piyasa düzenleyici kurumlar, dışsallıkların ve bilgi eksikliğinin yarattığı sorunlarla ilgilenir. İletişim, ulaşım gibi hizmetleri sunan ve finansal ihtiyaçları karşılayan kurumlar bunlara örnek gösterilebilir. Piyasa dengeleyici kurumlar, düşük enflasyonu ve makro-ekonomik dengeyi sağlayan ve de finansal krizleri engelleyen kurumlardır. Merkez bankaları ve mali disiplin düzenlemeleri bu tür kurumlardandır. Piyasa meşrulaştırıcı kurumlar ise yurttaşları toplumsal risklere karşı koruyarak güvence sağlayan, dağıtıcı ve denkleştirici adaleti gözeterek uyuşmazlıkları çözen kurumlardır. Emekli sandıkları, işsizlik sigortaları ve mahkemeler bu tür kurumlara örnek gösterilebilir.[214]

Yeni Kalkınmacı Devlet yaklaşımı, yenilikçiliği özendiren bir yaklaşımdır. Nitekim yeni-kalkınmacılar yirmi birinci yüzyılın küresel iktisadi yaşamının ülkelerin daha önceki dönemlerde görülmemiş türden kurumlar oluşturmasını gerektirdiğini öne sürerler. Trubek'e göre şu alanlarda etkinlik gösterecek yeni kurumlar oluşturulmalıdır;

- Kamu ile özel sektör arasında bilgi paylaşımının örgütlenmesi,
- Başarı vaat eden ürün ve yatırım alanı araştırmalarının özendirilmesi,
- Piyasaya yönelik düzenlemelerin kamu-özel sektör ortaklığıyla yapılmasına zemin oluşturma,
- Küresel rekabette öne çıkacak ulusal markaların yaratılması,
- Ulusal sanayiyi gözetecek şekilde gümrük tarifelerinin, vergi ve özendirmelerin düzenlenmesi,
- Kamusal girişim sermayesi fonlarının oluşturulması ve idaresi,
- Eğitim ve ar-ge alanındaki yatırımların idaresi,
- Evrensel temel gelir gibi dayanışmacı yeni uygulamaların hayata geçirilmesi.[215]

Elbette, kalkınma süreçlerinde ülkeleri öne çıkaran, kurumların salt varlığı değil bu işlevleri yerine getirmedeki başarı düzeyleridir. Söz gelimi Gana da Hong Kong da eski İngiliz sömürgeleri olmaları nedeniyle İngiltere kökenli kurumlara sahiplerdir. Ancak iki ülkenin kurumlarının başarı düzeyleri birbirinden çok farklıdır. Keza Kosta Rika ve Meksika için de durum böyledir. İki ülke de Kıta kökenli benzer kurumlara sahip olmakla birlikte bu kurumlar Kosta Rika'da Meksika'dakinden çok daha büyük başarılar ortaya koymuşlardır. Bu başarı farklılıkları ülkelerin kalkınma süreçlerinde temel belirleyici niteliktedir.[216]

3. Bağlamsallık

Yeni Kalkınmacı Devlet yaklaşımını diğer kurumsalcı yaklaşımlardan ayıran bir başka özelliği de bağlama atfedilen büyük önemdir. Yeni-kalkınmacılar, kalkınmada kurumsal yapının belirleyiciliğine dikkat çekmekle birlikte belirli bir kurumsal tasarımın tüm toplumlarda aynı sonuçları verdiği ya da vereceği iddiasına katılmazlar. Kurumların başarısı, içinde yer aldıkları bağlamla ilişkilenme biçimlerine bağlıdır.

[213] Dani Rodrik ve Arvind Subramanian (n 211) 32.

[214] ibid 32.

[215] David M Trubek, 'Developmental States' (n 24) 11.

[216] Kevin E Davis ve Michael J Trebilcock (n 13) 939 vd.

Sabel'a göre ülkeler arası farklılıklar "kalkınmak istiyorsan küresel ticarete açıl, piyasanı serbestleştir" gibi genel buyrukları anlamsızlaştırmaktadır. Bu buyruklar mutlak ve dışlayıcı buyruklar olarak değerlendirilmemelidir. Yirminci yüzyılda başarılı kalkınma hikayeleri ortaya koymuş olan ülkeler açılmayı ve korumacılığı, serbestleştirmeyi ve müdahaleyi birlikte içeren ve kendi bağlamsal koşullarına göre biçimlendirilmiş kalkınma tasarılarıyla hareket etmişlerdir.[217]

Kalkınmış ülkeler de kalkınmakta olan ülkeler de içyapıları açısından ayrışıktırlar ve bu iç yapılar sürekli bir değişim halindedir. Üstüne üstlük bu iç yapılar da kendi içlerinde ayrışıktırlar. Bir ülkenin bazı kurumları son derece başarılı çalışırken bazı kurumları baştan ayağa yozlaşmış ve işlevsizleşmiş olabilir.[218]

Bağlamsallığın bir diğer düzeyi de ülke içi bölgesel farklılıklardır. Kalkınmakta olan ülkelerde çok derin bölgesel gelir ve gelişmişlik farklarıyla karşılaşılabilmektedir. Bu ülkelerde Sao Paolo ya da Bangalore gibi "birinci-dünya" metropolleri ile en basit insani ihtiyaçlarını karşılamakta güçlük çeken köyler bir arada bulunabilmektedir.[219] Ülke içi kalkınma farklıkları sadece bölgesel temelde de ortaya çıkmamaktadır. Ülke içinde sektörler arası farklar da bulunmaktadır. Sabel, kalkınmakta olan ülkelerde iktisadi büyümenin öbekler halinde gerçekleştiğini ifade eder.[220] Belirli bir sektördeki bir veya birkaç girişimcinin küresel rekabette avantaj sağlayan iş tasarımı, başka girişimcilere de örnek olup o sektörde bir öbekleşme yaratabilir. Ülkede diğer sektörlerde böylesi bir büyüme yokken söz konusu sektörde küresel başarılar gözlemlenebilir. Sabel'a göre Brezilya'nın uçak üreticileri, Vietnam'ın giyim sektörü, Pakistan'ın futbol topu üreticileri, Arjantin'in şarap üreticileri böyle öbeklerdir.[221]

Bölge ve sektör temelli farklılıklar nedeniyle ulusal kalkınma siyaları da tek-biçimci olmamalı ve bağlamsallık arz etmelidir. Belirli sektörlerde korumacı, belirli sektörlerde dışa açılmacı siyasalar izlenebilmelidir. Bu esneklik ihtiyacı, hukukun yerleşik kavranış biçimleri üzerinde bir gerginlik yaratmaktadır. Bu meseleyi biraz aşağıda ele alacağız.

4. Devlet - Piyasa İlişkileri

Yeni Kalkınmacı Devlet yaklaşımı kalkınmada piyasayı temel almakla birlikte yoksul ülkelerde devletin doğrudan müdahalesi olmaksızın kalkınmanın başlayamayacağını savunmaktadır. Rodrik, dünyanın neresine bakarsak bakalım başarı hikayelerinin arkasında devletlerin sanayileşme siyasaları, kamusal ar-ge yatırımları, özendirmeler, korumacılık, seçici gümrük uygulamaları gibi devlet etkinlerini göreceğimizi belirtir.[222] Bu bakımdan yeni-kalkınmacılar devletin büyümeye katkısını en yükseğe çıkaracak ama verimsizliğe ve yolsuzluğa da kapı açmayacak yeni bir karma tasarım oluşturmayı amaçlamaktadır.[223] Bu tasarımda devlet, doğrudan yatırımlar yapmayan ancak piyasada yatırımları yönlendirebilen, piyasa aktörleriyle yakın ve devingen bir ilişki içerisinde olan, piyasadan öğrenmeye açık ve öğrendiği bilgiyi yayarak piyasa aktörlerinin öğrenme maliyetlerini azaltan, başarıya ulaşması halinde yaygın etkiler doğuracak girişim ve buluşları destekleyen ve bu tür girişimlerin risklerini paylaşan bir devlettir.[224] Bu devlet piyasa aktörü değildir ancak piyasa aktörlerinin bireysel olarak öğrenemeyeceği bilgileri öğrenerek, öngöremeyeceği eğilimleri öngörerek ve üstlenemeyeceği riskleri üstlenerek kalkınmada çok önemli bir rol oynar.[225]

[217] Charles F Sabel (n 89) 4.

[218] ibid 23.

[219] ibid 25.

[220] ibid 26.

[221] ibid 27.

[222] Dani Rodrik (n 202) 15.

[223] ibid 2.

[224] David M Trubek, 'Developmental States' (n 24) 11.

[225] ibid 8.

a. Yenilikçilik ve Yenilikçi Girişimlerin Desteklenmesi

Yeni Kalkınmacı Devlet yaklaşımında ülkeler arası kalkınma farkları mutlak üstünlükler ya da karşılaştırmalı üstünlüklerden ziyade kurumsal yapılardaki farklılıklar üzerinden açıklanmaktadır. Rodrik'e göre sözgelimi Bangladeş'in küresel şapka ticaretinden milyonlarca dolarlık bir pay almasına karşın Pakistan'da bu sektörün hiç gelişmemiş olması ya da Pakistan futbol topu üretiminde küresel önder konumundayken Bangladeş'te böyle bir durumun olmaması coğrafyayla, mutlak ya da karşılaştırmalı üstünlüklerle açıklanamaz. Nitekim Güney Kore'nin mikrodalga fırın ticaretinden, Tayvan'ın bisiklet ticaretinden aldığı büyük paylar da böyle açıklanamaz. Rodrik'e göre bu durumlar bu ülkelerdeki tekil girişimcilerin eylemleri sonucunda ortaya çıkmaktadır.[226] Bu tür girişimlerden bazıları başarılı olmakta ve diğer girişimcilerin de bu başarılı ilk girişimi taklit etmesiyle ülkede belirli bir ürüne ya da pazara yönelik üretim artmaktadır.

Bu örnekler üzerinden Rodrik iki önemli çıkarımda bulunur. Birincisi, uzmanlaşma ilkesinin günümüz koşullarında kalkınmakta olan ülkeler için uygun bir ilke olmadığıdır. Kalkınmakta olan ülkeler, girişimcilerini karşılaştırmalı avantaja sahip olduklarını düşündükleri belirli bir alana yönlendirmektense farklı ürün ve pazar arayışlarını özendirmelidir.[227] İkinci çıkarım ise risklere ilişkindir. Rodrik'e göre bu tür başarılı bir *ilk* girişimin faydalı sonuçları sadece o tekil girişimciyle sınırlı kalmamakta onu taklit eden diğer girişimciler üzerinden topluma yayılmaktadır. Futbol topu üretimi için Pakistan'ın çok uygun olduğunu fark eden ilk girişimcinin başarısı başka yurttaşlarının da bu işe yönelmesine ve ülke gelirinin artmasına olanak vermiştir. Buna karşın başarısızlık halinde zarar o girişimciyle sınırlı kalmaktadır. Düşük gelire sahip ülkelerdeki girişimcilerin gözünden bakıldığında bu durumun bir isteksizlik yaratmasının kaçınılmaz olduğu görülecektir. Bu nedenle bu tür girişimlerde riski de topluma dağıtacak önlemler alınmalıdır.[228]

Yeni-kalkınmacılar yenilikçi girişimlerin desteklenmesi bakımından devletin özendirici siyasalar hayata geçirmesini önermektedir. Devlet *ilk* girişimcilerin maliyetlerini azaltmalı, yüksek risk finansmanı araçları oluşturmalı, piyasa aktörleri arasında eşgüdümü sağlamalı, kamusal ar-ge çalışmalarını arttırmalı, yurtdışına yerleşmiş nitelikli yurttaşların geri dönüşünü özendirmeli, genel teknik eğitim kurumları ve izlenceleri oluşturmalıdır.[229]

Rodrik, bu tür özendirmelerin verimli olması için dengeli bir havuç-sopa izleminin olmazsa olmaz olduğunu söyler. Ona göre Doğu Asya ülkeleri bu dengeyi tutturdukları için üstün bir kalkınma başarısı ortaya koymuş buna karşılık Latin Amerika ülkeleri çok havuç az sopa kullandıklarından özendirme izlenceleri verimsiz sonuçlara yol açmıştır.[230] Özendirmelerin verimli olması bakımından başarısız girişimlerin ayıklanması başarılı olanların ödüllendirilmesinden daha önemlidir.[231] Diğer bir deyişle, sopanın da havuç kadar etkin kullanılması gerekir. Rodrik bu dengenin sağlanmasına yönelik on ilke ortaya koymuştur;

1. Özendirmeler sadece alanında *ilk* olma niteliğini taşıyan etkinliğe verilmeli, başarılı olanı taklit eden sonraki girişimlere verilmemelidir.
2. Başarı ve başarısızlık ölçütleri açık ve aleni olmalı; değerlendirme süreçlerinde saydamlık sağlanmalıdır.
3. Özendirmenin sona erme koşulları baştan belirli olmalıdır.
4. Özendirme, sektöre değil doğrudan etkinliğe yönelik olmalıdır.

[226] Dani Rodrik (n 202) 10.

[227] ibid 6 vd.

[228] ibid 9.

[229] ibid 26 vd.

[230] ibid 11.

[231] Dani Rodrik ve Joseph H Stiglitz (n 212) 13.

5. Yaygın etki doğuracak etkinlikler desteklenmelidir.
6. Sanayi siyasalarını uygulama yetkisi bu alanda kendini kanıtlamış kurumlara verilmelidir.
7. Uygulayıcı kurumların denetimi, bunların etkinliklerinin başarı/başarısızlık durumundan siyaseten etkilenecek en üst düzeyde (belediye başkanı, başbakan, başkan gibi) bir siyasi yetkili tarafından yapılmalıdır.
8. Uygulayıcı kurumlar ile özel sektör arasındaki iletişim kanalları sürekli açık olmalıdır.
9. Başarısızlıklar işlevselleştirilmeli, kaybedenler ayıklanmalıdır.
10. Özendirme, girişimin başlangıcında verilen bir defaya özgü bir ödeme niteliğinde olmamalı, sıralı hedeflerin gerçekleşmesine bağlı olarak parça parça verilmeli, sürdürülebilirlik esas alınmalıdır.[232]

b. Öğrenme

Mutlak üstünlükler ve karşılaştırmalı üstünlükler kuramlarını yadsıyan yeni-kalkınmacılar, ülkeler arası iktisadi üstünlüklerin verili değil inşai olduğunu savunurlar.[233] Onlara göre bu üstünlüklerin inşası uzun erimli bir konudur. Burada temel belirleyici ise ülkelerin öğrenme kapasiteleridir. Rodrik öğrenmeyi hem bireysel hem de kurumsal bir beceri olarak ele alır. Ülkedeki kişilerin insani olanaklarının geliştirilmesinden devletin yönetişim olanaklarının geliştirilmesine kadar kalkınma için gerekli olan tüm iyileştirmeler ülkenin öğrenme becerisine bağlıdır.[234]

Ülkenin kalkınma bağlamında öğrenme becerisinin arttırılması için öğrenmeye yönelik kurumsal altyapı oluşturulmalıdır. Sabel, modernleşme dönemi sanayileşme siyasalarında devletin tanrısal bir bakışla tüm piyasayı izleyen ve böylece piyasanın tüm bilgisine sahip olan bir konuma yerleştirildiğini söyler. Ona göre hiçbir ülkede hiçbir aktörün böyle panoramik bir bakışa sahip olması mümkün değildir. Piyasa aktörleri de devlet kurumları da ancak piyasanın kendi görebildikleri kadarının bilgisine sahip olabilirler.[235]

Bu noktada kamu ve özel sektör temsilcilerinin yer aldığı eşgüdüm ve danışma kurulları öne çıkmaktadır. Bu kurullar devlet ve özel sektör arasında bilgi alışverişine zemin oluşturacak, farklı kamu kurumları arasında eşgüdümü sağlayacak, işlem maliyetlerinin azaltılması için gerekli düzenleme ve idari uygulama değişikliklerini belirleyecek ve özendirmeler için koşul ve ölçütlerin belirlenmesinde etkili olacaktır. Rodrik de ulusal, bölgesel ya da sektör temelli oluşturulabilecek bu kurullarda sadece büyük ve köklü firmaların değil her ölçekten firma temsilcilerinin yer alması gerektiğini ifade eder.[236]

Kamusal aktörler de piyasa aktörleri de çoğu zaman neyi bilmediklerini dahi bilmiyor olabilirler.[237] Rodrik'e göre "Asya Mucizesi" örneği de bu önermeyi desteklemektedir. Asya ülkeleri de çok sınırlı bir deneyim ve siyasi beceri ile yola çıkmışlar ancak üst düzey toplumsal öğrenme becerileri sayesinde zaman içerisinde kendilerini geliştirmişlerdir.[238] Başlangıçtaki bilgi, deneyim ve beceri eksiklikleri, öğrenmeye yönelik etkinliklerde esnek ve deneyselci bir tutumu gerekli kılmaktadır. Bu nedenle eşgüdüm ve danışma kurullarınca tasarlanan kalkınma siyasaları katı ve değişmez tasarılar olarak görülmemelidir. Kalkınma siyasalarının sonuçları sürekli değerlendirilmeli ve bu değerlendirmeler üzerinden bunlar gözden geçirilip yeniden şekillendirilebilmelidir.[239] Öğrenme süreçleri devingen bir deneme-yanılma yöntemi üzerinden

[232] Dani Rodrik (n 202) 21 vd.

[233] David M Trubek, 'Developmental States' (n 24) 9.

[234] Dani Rodrik ve Joseph H Stiglitz (n 212) 2 vd.

[235] Charles F Sabel (n 89) 6 vd.

[236] Dani Rodrik (n 202) 20.

[237] ibid 16.

[238] Dani Rodrik ve Joseph H Stiglitz (n 212) 12.

[239] David M Trubek, 'Developmental States' (n 24) 10.

ilerleyebilmelidir. Ancak bu yöntemin verimli olması için hedefler, iş paketleri, sorumluluk dağılımı ve başarı ölçütleri en başta açık bir biçimde ortaya koyulmuş olmalıdır.[240]

5. Yeni Kalkınmacı Hukuk

Yeni kalkınmacı devlet, piyasa aktörleriyle iç içe hareket ederek piyasadan öğrenen ve elde ettiği veriyi değerlendirerek piyasa aktörlerine yön gösteren bir devlet olarak kurgulanmaktadır. Başarı şansı yüksek girişim alanlarını belirlemek, girişimcileri bu alanlara girmeye özendirmek, işlem maliyetlerini düşürmek, riskleri paylaşmak ve iyi uygulamaların yaygınlaşmasını sağlamak devletin iktisadi yaşamdaki temel işlevi olarak görülmektedir.[241] Burada her ne kadar 'devlet' terimi kullanılıyor olsa da bu terim dar anlamda -yani 'yürütme' anlamında- kullanılmaktadır. Yeni Kalkınmacı Devlet kuramında, kalkınma süreçlerinde yürütmeye önemli görevler yüklenmekle birlikte bu görevlerin hukuki çerçevesi konusunda kuramın temel tezleri henüz oturmuş değildir.[242]

Modern hukuk devletlerinde yürütme yetkisi, yasama erkinin koyduğu kurallar çerçevesinde kullanılmaktadır. Yürütmenin bütçesini yasama onaylar. Yürütme kural olarak tüm işlemlerinde yasalara uygun hareket etmelidir ve yine kural olarak yürütmenin tüm işlemleri yargısal ve mali denetime tabidir. Bu bakımdan, idari kurum ve görevlilerin piyasayla iç içe hareket etmesi, piyasa aktörlerini karar verme süreçlerine dahil etmesi, onlarla görev ve sorumluluk paylaşımı yapması, deneme yanılma yöntemiyle çalışması, yüksek riskli girişimlere sermaye desteği vererek kamu zararına yol açmayı göze alabilmesi için idare hukuku başta olmak üzere birçok hukuk alanında yeniliklere ihtiyaç duyulacaktır.[243] Kuramın bu alandaki eksikliklerinin giderilebilmesi için hukukçuların bu kurama daha fazla ilgi göstermesi gerekmektedir.

Bugün için bütünlüklü bir yeni-kalkınmacı hukuk kuramından söz edemesek de böyle bir kuramın oluşabilmesi için yeni-kalkınmacıların ele alması gereken başlıca hukuki sorunları şöyle sıralayabiliriz;

- Devletin özendirme ve yönlendirme işlevinin piyasa düzeneğinin tümüyle devlet denetimine girmesine neden olmaması için alınacak önlemler,
- Firmalara verilen özendirme destekleri ile kamu yararının bağdaştırılması,
- Özendirme desteklerinin kötüye kullanılmasını önleyen ama yıldırıcı bir bürokrasiye de yol açmayan ölçüt ve usullerin oluşturulması,
- İdarenin mali denetimi ile yüksek riskli girişim sermayesi desteklerinin bağdaştırılması,
- Deneme-yanılma yöntemini ve esnekliği temel alan iktisadi siyasalar ile hukuki belirlilik ve öngörülebilirliğin bağdaştırılması,
- Devletin öğrenme işlevi çerçevesinde özel sektörden bilgi toplama etkinlikleri ile şirketlerin ticari sırları arasındaki gerginliğin çözümü,
- Dünya Ticaret Örgütü kuralları başta olmak üzere uluslararası ticaret hukuku kuralları ile ulusal kalkınma hedeflerinin gerektirdiği korumacı önlemlerin bağdaştırılması,
- Yasa önünde eşitlik ile etkinlik bazlı özendirmelerin bağdaştırılması,
- Kamu görevlileri ve piyasa temsilcilerinin yer aldığı kurulların hukuki işlemlerinin demokratik meşruiyeti sorunu,
- Kalkınma hedefleri ile dağıtıcı adaletin gerekleri arasındaki dengenin sağlanması.

[240] Dani Rodrik (n 202). 18.

[241] Orly Lobel (n 204) 321.

[242] F Charles Sherman, 'Law and Development Today: The New Developmentalism' (2009) 10(9) *German Law Journal* 1257, 1269 vd.

[243] David M Trubek, 'Developmental States' (n 24) 13.

İdarenin özel sektörle işbirliği içerisinde farklı kalkınma yol ve izlemleri üzerinden deneme-yanılma girişimlerinde bulunabilmesi için hukukun idareye geniş bir takdir yetkisi tanıması gerekmektedir. Keza devletçe desteklenen girişimcilerin de esnekliğe ihtiyacı vardır. Ancak bu esnekliğin verimsizliğe ve yolsuzluğa da yol açmaması gerekmektedir.[244] Özetle, tüm bu başlıkların arka planında yer alan temel sorun, yeni-kalkınmacı yaklaşımın özünü oluşturan yenilikçiliğin, esnekliğin, devingenliğin ve bu yaklaşımda idareye tanınan geniş takdir yetkisinin hukuki çerçeveye oturtulması sorunudur.

Lobel, yumuşak hukuk (*soft law*) araçlarının bu bakımdan işlevsel olabileceğini söyler.[245] Ona göre modernleşme döneminde yapılan hatalardan biri de devletin katı kurallara ve yaptırımlara dayanan tepeden inmeci bir kalkınma siyaseti gütmüş olmasıdır. Devletin gösterdiği katılık ve aşırı bürokratik gereklilikler son tahlilde kuralların metruk hale gelmesine, kayıt dışılığın, merdiven altı piyasaların ve yolsuzluğun yaygınlaşmasına yol açmıştır.

Yumuşak hukuk, ilgililerinin katılımıyla veya doğrudan ilgililerce oluşturulan, müzakereye ve kişiye göre uyarlanmaya açık yönlendirici araçlardan oluşmaktadır. Gönüllülüğe dayalı anlaşmalar, kurumsal kimliğe dayalı davranış kuralları, yatay ilişkiler içerisinde oluşan yerleşik yapıp etme biçimleri, "iyi tarım uygulamaları" "ilave şeker içermez" gibi etiketlemeler, sivil toplum kurumlarına tanınan akreditasyon ve ruhsatlandırma yetkileri, kılavuzlar, bildiriler, politika belgeleri, yönergeler gibi birçok araç yumuşak hukuk araçları olarak sayılmaktadır.[246]

Lobel'e göre, çağımızda kalkınma sorunu çok yüksek bir karmaşıklık düzeyine ulaşmıştır. Kalkınma alanında atılacak adımlar çalışma yaşamı, aile yaşamı, bireylerin refahı, ulaşım, iletişim, finans, sağlık ve eğitim hizmetleri gibi birçok konuyu aynı anda ilgilendirmektedir. Bu karmaşıklık düzeyinin kamu hukuku-özel hukuk, iş hukuku-ticaret hukuku-idare hukuku gibi katı ayrımlara dayanan alışılagelmiş mevzuat türlerince ve adli düzeneklerce kavranması ve yönlendirilmesi mümkün değildir.[247]

Piyasa aktörlerinin birbirinden çok farklı koşul ve ölçeklerde etkinlik göstermesi de merkezden belirlenen genel, soyut ve katı kuralların işlevselliğini azaltmaktadır.[248] Tüm bu etmenler, geleneksel yasama anlayışının değişmesini gerekli kılmaktadır. Devlet yasama alanındaki tekelinden feragat etmeli ve devlet dışı aktörlerin de yönlendirici yapılar oluşturabilmesine izin vermelidir. Yasama, öğrenme sürecinin bir parçası haline getirilmelidir. Piyasa aktörlerinin bilgi ve deneyimleri bu alana aktartılabilmelidir.[249]

Yumuşak hukuk araçları, muhataplarının belirli bir davranışı gerçekleştirmesini talep etmez ancak muhataplarının farklılaşabilen davranışlarının ortak bir hedefe yönelik olmasını güvenceye alır. Devlet yumuşak hukuk araçlarıyla kamusal hedefleri ve firmalara yönelik beklentileri ortaya koyar. Bu beklentilerin hangi araç ve yöntemlerle karşılanacağı firmaların takdirine bırakılmıştır. Sözgelimi bir organize sanayi sitesinin yarattığı hava kirliliğinin azaltılması için idare ve firmalar bir araya gelerek hedefler belirleyebilir ve firmaların kendileri için en kolay ve verimli olacak yolu seçmelerine olanak tanınabilir. Hedefler firma bazında bir takvime bağlanıp firmalara bu alandaki faaliyetlerini raporlama yükümlülüğü getirilebilir. Firmalara hedeflere katkıları ölçüsünde destek ve kolaylıklar sağlanabilir.[250] Yumuşak hukukta yasama, yürütme, yargılama ve infaz süreçleri klasik hukuk uygulamasındaki gibi açıkça birbirinden ayrı değildir. Hedefler ilgililerin katılımıyla belirlenir, uygulama ilgililerle müzakere içinde gerçekleştirilir, yargılamadansa

[244] F Charles Sherman (n 242) 1270.

[245] Orly Lobel (n 204) 308 vd.

[246] ibid 309 vd.

[247] ibid 306 vd.

[248] ibid 313.

[249] ibid 264.

[250] ibid 312.

raporlamaya, yaptırımdansa özendirmelere ağırlık verilir. Üstelik tüm bu süreçler iç içe geçip döngüselleşebilir.[251]

Yumuşak hukuk araçları belirsizliğe ve öngörülemezliğe yol açabileceklerinden ötürü eleştirilebilmektedir. Yeni-kalkınmacılar belirsizliği veri olarak görürler. Onlara göre öngörülemezlik de mutlak bir sorun değildir. Devlet belirsizlik, öngörülemezlik ve sorunların çok boyutluluğu gibi gerçekler ile barışmalı ve bunları fırsata çevirebilmek için deneyselci ve girişimci bir tarzda hareket edebilmeli ve böyle hareket eden girişimcileri desteklemelidir. Hukuk da buna uygun olacak şekilde kamunun ve özel sektörün deneyip-yanılmasına, gözden geçirmesine ve öğrenerek kendini geliştirmesine olanak tanıyan bir yapıda olmalıdır.[252]

Görüldüğü üzere yeni-kalkınmacı hukuk, yürütmeye ve piyasa aktörlerine geniş bir hareket alanı sunan yumuşak hukuk araçlarına ağırlık vermektedir. Bu haliyle bu yaklaşım ile hukukun üstünlüğü ilkesi arasında bir gerilim bulunmaktadır. Nitekim Rodrik'in şu ifadeleri de bu yaklaşımda yasaların yönetimindense kişilerin yönetimine ağırlık verildiğini onaylar niteliktedir:

> "Sanayi siyasetinin başarısı çoğu zaman üst düzey siyasi desteğin varlığına bağlıdır. Maliye bakanı şahsen mali ihtiyatlılığın kahramanıdır. Merkez bankası başkanı da şahsen sağlam para politikasının kahramanıdır. İktisadi yeniden yapılanma işleri de bir siyasi müdafiye ihtiyaç duyar. Bu müdafi, başkanın ya da başbakanın kulağına fısıldayabilen ve iktisadi kabinenin diğer üyeleriyle eşit konumda olan biri olmalıdır."[253]

Rodrik'e göre asıl konu, devlet görevlilerinin özerkliği ve piyasayla iç içeliği arasındaki dengeyi sağlayacak kurumsal yapının oluşturulmasıdır. Bunun hangi hukuki ya da siyasi araçlarla yapıldığı önemli değildir.[254]

Sonuç

Hukuk ve kalkınma çalışmaları tipik bir diyalektik gelişim süreci sergilemiştir. Modernleşme dönemi adını verdiğimiz ilk dönemde sarkacın devletçiliğin uç noktasına salındığını, piyasalaşma döneminde ise piyasacılığın uç noktasına vardığını gördük. Bugün hukuk ve kalkınmanın sarkacı orta noktaya gelmiş görünüyor.

Çalışmamızın her bölümünün sonunda ilgili dönemi değerlendirdiğimiz için burada tekrara düşmemek adına yetmiş yıllık hukuk ve kalkınma çalışmaları deneyiminden çıkarılması gereken genel dersleri ve öngörüleri kısaca sıralamakla yetineceğiz.

Devletçilikte ya da piyasacılıkta aşırıya gidilmemelidir: Bu gelişim sürecinde devletin de piyasanın da tek başına bir toplumu kalkındıramayacağı görülmüştür. Devletçilikte aşırıya gitmek kamu başarısızlıklarına, piyasacılıkta aşırıya gitmek piyasa başarısızlıklarına davetiye çıkarmıştır. Kalkınma hedeflerinin gerçekleştirilmesinde devlete ve piyasa aktörlerine ayrı ayrı görevler düşmektedir. Devlet, piyasayla sürekli ve iç içe bir ilişki kurmalı ama kalkınmayı bizzat gerçekleştiren değil olanaklı kılan, kolaylaştıran bir aktör olmalıdır. Devlet, piyasa aktörlerinin bireysel olarak yapamayacağı şeyleri yapmalı, bilemeyeceği şeyleri bilmelidir. Devlet, işlem maliyetlerini azaltmalı, kamusal ar-ge izlenceleri yürürlüğe koymalı, piyasaları izleyerek sürekli öğrenmeli ve elde ettiği bilgileri piyasa aktörleriyle sürekli paylaşarak onları verimli alanlara yönlendirmelidir. Yaygın etki doğurması muhtemel ilk girişimleri özendirmeli ve bu tür girişimlerin risklerini paylaşmalı

[251] ibid 311.

[252] ibid 316.

[253] Dani Rodrik (n 202) 19.

[254] ibid 5.

ama bu konuda seçici olmalıdır. Devlet bu görevleri ancak devletin ve piyasanın eşgüdümlü çalışmasını sağlayan kurumsal yapılar oluşturarak gerçekleştirebilir.

Kalkınma süreçlerinde ulusal irade belirleyici olmalıdır: Modernleşme döneminde yabancı uzmanlar, piyasalaşma döneminde ise uluslararası finans kuruluşları kalkınmakta olan ülkelerde gerçekleştirilen tasarıların dümeninde olmuşlardır. Bu kişi ve kurumlar uyguladıkları tasarıların sonuçlarından doğrudan etkilenmeyecek bir konumdadırlar. Yaşanan başarısızlıkların bedelini bu ülkelerin halkları ve yöneticileri ödemiştir. Bu nedenle kalkınma siyasaları, bu siyasaların sonuçlarından doğrudan etkilenecek kişilerce oluşturulmalı ve yürütülmelidir. Uluslararası finans kuruluşları ve yabancı uzmanlar kalkınma süreçlerinde karar alıcı konumda olmamalıdır.

Tek-biçimci ve Batı-merkezci tasarılar başarısız olmuştur: Bu süreçte, her ülke için geçerli tek bir kalkınma yolunun olmadığı görülmüştür. Kalkınma tasarıları ülkelerin somut koşullarına ve olanaklarına göre oluşturulmalıdır. Ayrıca bütün ülkelerin izlemek zorunda olduğu çizgisel bir kalkınma süreci de yoktur. Asya ülkelerinin kalkınma başarısının da gösterdiği üzere Batı'nın ve Doğu'nun kültürleri ve kurumları arasında kalkınmaya elverişlilik bakımından mutlak üstünlükler bulunmamaktadır. Bu nedenle belirli bir 'kalkınmış toplum' tasarımının bir başka topluma aktarılması veya o toplumun hukuken o kalkınmış topluma benzemeye çalışması doğru değildir. Her toplum, belirli bir zamanda içinde bulunduğu koşullar uyarınca kendi kalkınma hedeflerini belirlenmeli ve bu hedeflere yönelmede hukukun nasıl bir görev üstlenebileceği, diğer toplumsal düzen öğeleriyle ne gibi ortaklıklar kurabileceği veya ne gibi özgül işlevler gerçekleştirebileceği araştırılmalıdır.

Hukukun kalkınmadaki rolü konusunda mütevazı olunmalıdır: Hukuk doğrudan bir kalkınma aracı değildir. Modernleşme döneminde hukuka onda olmayan bir kudret atfedilmiştir. Hukuk, toplumdan ayrı, toplumun üzerinde, tarafsız ve kadirimutlak bir düzen öğesi değildir. Hukuk kuralları belirli bir toplumsal kültür içerisinde anlamlandırılır ve uygulanır. Hukukun toplumsal davranışlar üzerindeki belirleyiciliği toplumdan topluma değişmektedir.

Piyasalaşma döneminde ise 'hukukun üstünlüğü' bir toplumun kalkınması için olmazsa olmaz bir ilke olarak öne sürülmüştür. Ancak farklı toplumların kalkınma deneyimleri bize kalkınmanın hukuki olmaktan öte siyasi bir mesele olduğunu göstermektedir. Siyasi güvencelerin ve siyasi istikrarın sağlandığı ülkelerde hukuki eksikliklerin kalkınmanın önünde önemli bir engel teşkil etmediği görülmüştür.

Hukuk etkili bir kalkınma aracı değilse de kalkınma süreçlerinin sağlıklı işlemesi için hukuka ihtiyaç vardır. Hukuk kalkınmayı engellememeli aksine kolaylaştırmalıdır. Yeni-kalkınmacıların katkılarına rağmen katılımcı, esnek ve uyarlanabilir kalkınma siyasalarına uygun hukuki çerçevenin oluşturuması meselesi hala yeterince ele alınmış değildir. Bu alanda yeni disiplinlerarası etkinlikler düzenlenmeli, bilimsel eserler yazılmalı ve hukuk fakültelerinde klinik çalışmaları yapılmalıdır.

Hukukun çok işlevli doğası göz ardı edilmemelidir: Hukukun kalkınma süreçlerinde bir işlevi olabilir ancak hukukun tek işlevi iktisadi kalkınmayı sağlamak değildir. Nitekim 'iyi yasa nedir' sorusu sadece iktisadi ölçütler üzerinden yanıtlanamaz. İktisadi kalkınmaya yardımcı olma, olsa olsa hukukun 'toplumsal yararı gözetme' işlevinin bir alt başlığı olabilir. Fakat hukukun birçok tanımsal işlevi vardır. Önem dereceleri toplumdan topluma değişse de toplumsal davranışların istikrara kavuşturulması, eşitliğin gözetilmesi, uyuşmazlıkların hakkaniyete uygun bir biçimde çözülmesi, toplumun adalet beklentisinin karşılanması, zayıfların korunması gibi birçok başka işlev sayılabilir.

Hukuk ve kalkınma çalışmalarında hukukun diğer işlevleri göz ardı edilmemeli ve bunlar arasındaki denge gözetilmelidir. Bu bakımdan Amartya Sen'in eleştiri ve uyarıları değerlidir. Bununla birlikte hukuk ve kalkınma çalışmalarının esas sorunsalının 'hukuk düzeni ve iktisadi kalkınma arasındaki ilişki" olduğu

kanaatindeyiz. Kalkınma kavramını insani gelişmenin tüm boyutlarını kapsayacak şekilde genişletmek bu sorunsalı muğlaklaştıracak ve işlevsizleştirecektir.

Türkçe yazında kalkınma ve hukuk çalışmalarıyla ilgili eserlerin sayısı bir elin parmaklarını geçmemektedir. Fakat bu durum bu konuda ülkece geç ya da geri kaldığımız anlamına gelmek zorunda değil. Zira içinde bulunduğumuz döneme kadar bu alandaki çalışma ve tasarılar genellikle el yordamıyla ilerlemiş, ideolojik yönlendirmelerle gerçekleştirilmiş ve çoğunlukla başarısız olmuştur. Hukuk ve kalkınma alanında Minerva'nın baykuşunun kanatlarını açma saati ancak gelebilmiş görünüyor. Bu bakımdan bu genel giriş niteliğindeki makalenin, hala gelişmeye açık ve hatta muhtaç olan bu alanda daha çok Türkçe eserin verilmesine vesile olmasını diliyoruz.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.
Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.
Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer Review: Externally peer-reviewed.
Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.
Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Yazar Bilgileri / Author Details
Furkan Kararmaz (Dr. Öğr. Üyesi)
[1] Akdeniz Üniversitesi, Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı, Antalya, Türkiye
0000-0001-8395-0869 kararmazadam@gmail.com

Bibliyografya | Bibliography

Akman ŞT, 'Hukuk Politika İlişkisi Bakımından Eleştirel Hukuk Çalışmaları Hareketi' (2012) 61(4) *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 1271-1306.

Aktaş S, *Hayek'in Hukuk ve Adalet Teorisi* (1. Bası, Liberte 2001).

Burg EM, 'Law and Development: A Review of the Literature & a Critique of 'Scholars in Self-Estrangement'' (1977) 25(3) *The American Journal of Comparative Law* 492-530.

Butler E, *Hayek*, Yusuf Ziya Çelikkaya (çev), (1. Bası, Liberte 2001).

Carter C, 'The Clonability of the Singapore Model of Law and Development: The Case of Suzhou, China' iç Christoph Antons (ed), *Law and Development in Southeast Asia*, (1. Bası, RoutledgeCurzon 2003).

Chibundu MO, 'Law in Development: On Tapping, Gourding, and Serving Palm-Wine' (1997) 29(2) *Case Western Reserve Journal of International Law* 167-261.

Coase RH, 'The Problem of Social Cost' (1960) 3 *The Journal of Law & Economics* 1-44.

Davis KE ve Trebilcock MJ, 'The Relationship between Law and Development: Optimists versus Skeptics' (2008) 76(4) *The American Journal of Comparative Law* 895-946.

Effros RC, 'The World Bank in a Changing World: The Role of Legal Construction' (2001) 35(4) *The International Lawyer* 1341-1348.

Eğilmez M, 'Acı Reçete' (*Kendime Yazılar*, 20 Temmuz 2023) <https://www.mahfiegilmez.com/2023/07/ac-recete.html> Erişim tarihi 02 Şubat 2024.

Garcia G, 'The rise of the global South, the IMF and the future of Law and Development' (2015) *Third World Quarterly*. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/01436597.2015.1108826> Erişim tarihi 02 Şubat 2024.

Hausmann R, Pritchett L ve Rodrik D, 'Growth Accelerations' (2005) 2. <https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/growth_accelerations.pdf> Erişim tarihi 30 Mart 2024.

Hayek FA, 'The Use of Knowledge in Society' (1945) 35(4) *The American Economic Review* 519-530.

Hayek FA, *Hukuk, Yasama ve Özgürlük*, Atilla Yayla (çev), (1. Bası, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2012).

Hewko J, 'Foreign Direct Investment: Does the Rule of Law Matter?' (2002) 26 *Carnegie Endowment Working Papers*. <https://carnegieendowment.org/2002/04/15/foreign-direct-investment-does-rule-of-law-matter-pub-8978> Erişim tarihi 03 Şubat 2024

Kararmaz F, "Hukuki Pragmatizmin Temel Unsurları" (Basılmamış Doktora Tezi, Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2017).

Kararmaz F, *Hayek'te Özgürlük, Zorlama ve Özgür Bir Toplumun Güvenceleri* (1. Bası, Adalet 2017).

Kaufmann D, Aart Kraay ve Pablo Zoido-Lobaton, *Governance Matters* (1. Bası, The World Bank 1999).

Kennedy D, 'The 'Rule of Law', Political Choices and Development Common Sense' iç David M. Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006).

Kinley D, 'Human Rights and the World Bank: Practice, Politics, and Law' iç *The World Bank Legal Review: Law, Equity and Development Volume 2*, (1. Bası, The World Bank 2006).

Koloş U, 'Hukuka Bakışta Başka Bir Boyut: Hukuk Fetişizmi' iç Hayrettin Ökçesiz, Gülriz Uygur, Saim Üye (edr), *HFSA 24. Kitap*, (İstanbul Barosu 2012).

Kroncke J, 'Law and Development as Anti-Comparative Law' (2021) 45(2) *Vanderbilt Journal of Transnational Law* 477-555.

Lee Y, 'Call for a New Analytical Model for Law and Development' 2015 8(1) *Law and Development Review* 1-67.

Lobel O, 'The Renew Deal: The Fall of Regulation and the Rise of Governance in Contemporary Legal Thought' (2004) 89 *Minnesota Law Review* 262-390.

Merryman JH, 'Comparative Law and Social Change: On the Origins, Style, Decline & Revival of the Law and Development Movement' (1977) 25(3) *The American Journal of Comparative Law* 457-491.

Nader L, 'Promise or Plunder? A Past and Future Look at Law and Development' (2007) 7(2) *Global Jurist* 1-25.

Newton S, 'The Dialectics of Law and Development', iç David M. Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006).

North DC ve Thomas RP, *The Rise of the Western World: A New Economic History* (1. Bası, Cambridge University Press 1973).

North DC, *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (1. Bası, Cambridge University Press 1990).

Odabaşı NS, *Kuzey-Güney Çelişkileri ve Sürdürülebilirlik Ekseninde Gelişme Hakkı*, (1. Bası, İstanbul Bilgi Üniversitesi 2022).

Ohnesorge JKM, 'Developing Development Theory: Law and Development Orthodoxies and the Northeast Asian Experience' (2019) 28(2) *University of Pennsylvania Journal of International Law* 219-308.

Peerenboom R, 'Show Me the Money: The Dominance of Wealth in Determining Rights Performance in Asia' (2004) 15 *Duke Journal of Comparative & International Law* 75-152.

Pereira Leite S, 'Human Rights and the IMF' (2001) 38(4) *Finance & Development*. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/2001/12/leite.htm> Erişim tarihi 16 Ocak 2024.

Rittich K, 'The Future of Law and Development: Second-Generation Reforms and the Incorporation of the Social' iç David M. Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006).

Rodrik D ve Stiglitz JH, 'A New Growth Strategy for Developing Nations' (2024). <https://drodrik.scholar.harvard.edu/publications/new-growth-strategy-developing-nations> Erişim tarihi 17 Ocak 2024.

Rodrik D ve Subramanian A, 'The Primacy of Institutions (and What This Does and Does Not Mean)' (2003) 40(2) *Finance & Development* 31-34.

Rodrik D, 'Industrial Policy for the Twenty-First Century' (2004). <https://drodrik.scholar.harvard.edu/files/dani-rodrik/files/industrial-policy-twenty-first-century.pdf> Erişim tarihi 10 Şubat 2024.

Rostow WW, *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, (2. Bası, Cambridge University Press 1971).

Sabel CF, 'Bootstrapping Development: Rethinking the Role of Public Intervention in Promoting Growth' (2004) *Protestant Ethic and Spirit of Capitalism Conference*. <https://charlessabel.com/papers/bootstrapping%20deve%20send5.pdf>. Erişim tarihi 02 Ocak 2024.

Salacuse JW, 'Direct Foreign Investment and the Law in Developing Countries' (2000) 15(2) *ICSID Review - Foreign Investment Law Journal* 382-400.

Santos A, 'The World Bank's Uses of the "Rule of Law" Promise in Economic Development' iç David M. Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006).

Schrijer BB, 'Hukuk ve Kalkınma İlişkisi Açısından Araçsallaştırılmış Kalkınma Faaliyeti', (2023) 25(1) *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23-65.

Sen A, 'What is the Role of Legal and Judicial Reform in the Development Process?' iç *The World Bank Legal Review: Law, Equity and Development Volume 2* (1. Bası, The World Bank, 2006).

Sen A, *Development as Freedom* (4. Bası, Alfred A. Knopf 2000).

Sherman FC, 'Law and Development Today: The New Developmentalism' (2009) 10(9) *German Law Journal* 1257-1273.

Shihata IFI, 'The World Bank and Human Rights: An Analysis of the Legal Issues and the Record of Achievements' (1988) 17(1) *Denver Journal of International Law* 39-66.

Tamanaha BZ, 'The Primacy of Society and the Failures of Law and Development' (2011) (44/2) *Cornell International Law Journal* 209-247.

Tatcher M, 'Speech to Conservative Women's Conference' (21 Mayıs 1980) <https://www.margaretthatcher.org/document/104368> Erişim tarihi 28 Mart 2024.

The World Bank, *Governance and Development* (1. Bası, The World Bank 1992).

The World Bank, *Legal and Judicial Reform: Observations, Experiences and Approach of the Legal Vice Presidency* (1. Bası, The World Bank 2002).

Thomas C, 'Law and Neoclassical Economic Development in Theory and Practice: Toward an Institutionalist Critique Of Institutionalism' (2011) 11-16 *Cornell Law School Research Paper* 967-1024.

Thomas C, 'Re-reading Weber in Law and Development: A Critical Intellectual History of 'Good Governance' Reform' (2008) 118 *Cornell Law Faculty Publications*.

Trubek DM ve Galanter M, 'Scholars in Self-Estrangement: Some Reflections on the Crisis in Law and Development Studies in the United States' (1974) 4 *Wisconsin Law Review* 1062-1102.

Trubek DM ve Santos A, 'Introduction: The Third Moment in Law and Development Theory and the Emergence of a New Critical Practice' iç David M. Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006).

Trubek DM, 'Developmental States and the Legal Order: Towards a New Political Economy of Development and Law' (2008) 1075 *Universty of Wisconsin Research Papers*. <https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1349163> Erişim Tarihi 09 Eylül 2024.

Trubek DM, 'The 'Rule of Law' in Development Assistance: Past, Present, and Future' iç David M. Trubek ve Alvaro Santos (edr), *The New Law and Economic Development: A Critical Appraisal* (Cambridge University Press 2006).

Trubek DM, 'The Owl and the Pussy-Cat: Is There a Future for 'Law and Development'' (2012) 25(2) *Wisconsin International Law Journal* 235-242.

Williamson J, 'What Should the World Bank Think about the Washington Consensus?' (2000) 15(2) *The World Bank Research Observer* 251-264.

Wolfensohn J, *The Comprehensive Development Framework* (1. Bası, The World Bank 2000).

Yasuda N, 'Law and Development from the Southeast Asian Perspective: Methodology, History, and Paradigm Change' iç Christoph Antons (ed), *Law and Development in Southeast Asia*, (1. Bası, RoutledgeCurzon 2003).

<https://hdr.undp.org> Erişim tarihi 03 Şubat 2024.

<https://turkiye.un.org/tr/sdgs> Erişim tarihi 29 Mart 2024.

<https://www.un.org/millenniumgoals/> Erişim tarihi 28 Mart 2024.